

KUNSTENAARS EN DE ANTWERPSE BROEDERSCHAP VAN ROMANISTEN

EEN TYPOLOGIE VAN CONFRATERNEEL LIDMAATSCHAP

1572-1681

Nathan Faviana

Masterproef aangeboden binnen de opleiding

Master in de geschiedenis

Promotor: prof. dr. Werner Thomas

Academiejaar 2022-2023

244 742 tekens

Ik verklaar me akkoord met de *code of conduct* van de faculteit Letteren voor geloofwaardig auteurschap.

Leuven, 17 augustus 2023

Vooraleer ik aan de master geschiedenis begon, dacht ik nog dat het nooit al te zwaar kon zijn om voor de tweede maal een masterproef uit mijn mouw te schudden. Vele maanden later ben ik echter tot de conclusie gekomen dat ook deze ervaren rot zich soms wel eens kan vergissen. Uitermate langzaam hebben de romanisten namelijk hun doen en laten aan me onthuld en nog veel trager werd die eeuwige stroom aan informatie in een coherent onderzoek vervat. Nachten vervuld van geschiedkundig labeur beheersten het voorbije jaar en culmineerden finaal in deze thesis. Verderop kan u vanaf nu de bescheiden vrucht van dat historisch onderzoek ontdekken, met de hoop dat ze minstens een fractie van kennis over de broederschap mag aanreiken.

Het zou alleszins niet tot een goed einde zijn gekomen zonder de kundige begeleiding van professor dr. Werner Thomas. Misschien wat langer dan hij vermoedelijk zelf voorspelde, heeft hij me als promotor doorheen de maanden steeds weer metaforisch uit bed gehaald om telkens opnieuw een nieuwe dag te beginnen. Zijn raad, ervaring en aanwezigheid hebben met andere woorden zeker een broodnodige rol vervuld in het maken van deze masterproef.

Daarnaast moet ik Maarten Bassens bedanken om mijn aandacht op het bestaan van de romanisten te vestigen. Soms eerder een vloek dan een zegen, maar zonder de verhelderende gesprekken had deze thesis er echt helemaal anders uitgezien. Diezelfde reden wil ik aanhalen om aanstormende doctor en collega-saxofonist Lena Walschap te bedanken. Haar advies als bekwame historica waren een grote meerwaarde voor zowel deze thesis als mijn gemoedsrust.

Voor het eerder ontspannen aspect van studeren moet ik in eerste plaats aan mijn vrienden van het Universitair Harmonieorkest denken. Of het door concerten of animatieactiviteiten was, binnen het Leuvense of elders op het Europese continent, dit orkest deed me steeds weer mijn zorgen vergeten. Daarom is het meer dan passend om alle leden te bedanken om ondertussen meer dan zeven jaar een deel van mijn leven uit te maken. Vrienden van kunstwetenschappen, thuis en zelfs die enkelinge van geschiedenis, ook aan jullie bedankt om me doorheen dit lange universitaire avontuur te vergezellen.

Dan rest me nu enkel de meest cruciale personen uit mijn leven te bedanken, meer bepaald mijn ouders. Zonder hen was deze tweede master nooit een optie geweest en had ik mijn grote interesse voor vroegmoderne kunst, geschiedenis en Italië nooit zo kunnen cultiveren. Bedankt om me in mijn ondernemingen te steunen; om me alle kansen te bieden; om van me te houden, zelfs wanneer ik dat zelf niet zo goed kan. Mama en papa, ik hoop jullie trots te kunnen maken.

Ab imo pectore,

Nathan Faviana

INHOUD

Voorwoord	III
Inhoud	IV
Lijst van figuren	VI
Lijst van afbeeldingen	VII
Inleiding	2
Hoofdstuk I - Confraters	13
1. Geschiedenis van vallen en opstaan	13
<i>Een bescheiden ouverture (1572-1580)</i>	14
<i>Een contrareformatorische reprise (1589-1681)</i>	20
2. Barokke broeders	27
<i>Geslacht en herkomst</i>	27
<i>Beroepen en kapitaal</i>	30
3. In festo apostolorum divi Petri et Pauli	36
<i>Een solemnele misse</i>	36
<i>Een (h)eerlycke maelyt</i>	41
4. Conclusie.....	44
Hoofdstuk II - Kunstenaars	47
1. Lidmaatschap tussen Tiber en Schelde	48
<i>Kunstenaars worden Romeinen</i>	51
<i>Kunstenaars worden romanisten</i>	56
2. Barokke schilders, barokke broeders (?)	64

3. Kunst door en voor confraters.....	68
<i>Schilderkunst</i>	69
<i>Prent- en tekenkunst</i>	75
4. Conclusie.....	79
Algemene conclusie.....	82
Bibliografie	86
Bijlagen	102
Abstract.....	111

LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1: Theoretisch maximaal en minimaal absoluut aantal leden, 1589-1681	24
Figuur 2: Beroepssamenstelling van het theoretisch minimaal aantal leden, 1589-1681	31
Figuur 3: Beroepssamenstelling van het theoretisch maximaal aantal leden, 1589-1681	31
Figuur 4: Grondplan van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen.....	38

LIJST VAN AFBEELDINGEN

Afb. 1. Atelier van Peter Paul Rubens, *Petrus*, ca. 1616-1618. Olieverf op paneel, 92 cm x 67,5 cm. Washington DC, National Gallery of Art, inv. nr. 1960.6.32.

Laatste toegang op 23 mei 2023, <https://www.nga.gov/collection/art-object-page.46056.html>.

Afb. 2. Pieter I Neeffs, *Interieur van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*, detail, 1630. Olieverf op paneel, 50,5 cm x 66 cm. Adelaide, Art Gallery of South Australia, inv. nr. 20105P19.

Laatste toegang op 8 mei 2023, <https://www.agsa.sa.gov.au/collection-publications/collection/works/a-church-interior-with-elegant-figures-strolling-and-figures-attending-mass/24802/>.

Afb. 3. Jan Brueghel, *Zicht op Rome*, detail, 1594. Pen, bruine inkt, bruin en blauw penseel op papier, 179 mm x 269 mm. Darmstadt, Hessisches Landesmuseum, inv. nr. AE 397.

Laatste toegang op 2 februari 2023, <https://pers.museummayervandenbergh.be/media/album/6907>.

Afb. 4. Anoniem, *Wapenschild van Dionysius Leermans*, 1600. Fresco al secco, afmetingen onbekend. Bologna, Palazzo dell'Archiginnasio.

Laatste toegang op 8 mei 2023, <http://badigit.comune.bologna.it/stemmi/img/2501.jpg>.

Afb. 5. Paul Bril, *Sint-Hiëronymus in de wildernis*, 1604. Pen en zwarte inkt op papier, 217 mm x 145 mm. Parijs, Fondation Custodia, inv. nr. 6814.

Laatste toegang op 2 augustus 2023, <https://rkd.nl/explore/images/225437>.

Afb. 6. Otto van Veen, *Het Laatste Avondmaal*, ca. 1592. Olieverf op doek, 350 cm x 247 cm. Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, inv. nr. JVDN.E.22.

Laatste toegang op 22 februari 2023, <https://artinflanders.be/nl/kunst/laatste-avondmaal>.

Afb. 7. Naar Peter Paul Rubens, *Petrus*, eind 18de eeuw (?). Olieverf op paneel, 90 cm x 65 cm. Antwerpen, Sint-Joriskerk, inv. nr. onbekend.

Laatste toegang op 9 mei 2023, <https://balat.kikirpa.be/object/84297>.

Afb. 8. Naar Peter Paul Rubens, *Paulus*, eind 18de eeuw (?). Olieverf op paneel, 90 cm x 65 cm. Antwerpen, Sint-Joriskerk, inv. nr. onbekend.

Laatste toegang op 9 mei 2023, <https://balat.kikirpa.be/object/84295>.

Afb. 9. Peter Paul Rubens, *Portret van Nicolaas de Respaigne*, vóór 1620. Olieverf op doek, 205,5 cm x 119,5 cm. Kassel, Museumlandschaft Hessen Kassel, inv. nr. GK 92.

Laatste toegang op 30 december 2022, <http://datenbank.museum-kassel.de/33907/>.

Afb. 10. Cornelis I Galle naar Peter Paul Rubens, *Judith onthoofdt Holofernes*, ca. 1610-1611. Kopergravure, 552 mm x 379 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R.3.25.

Laatste toegang op 23 mei 2023, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/402096001>.

Afb. 11. Peter Paul Rubens, *Venus voedt drie amors*, 1616. Pen, bruine inkt, zwarte inkt, zwart krijt en loodwit op papier, 246 mm x 179 mm. Privécollectie.

2011, 26-01, New York, Sotheby's, nr. 585.

Afb. 12. Gonzales Coques, *Een maaltijd van Antwerpse kunstenaars*, detail, 1644-1645. Olieverf op koper, 59 cm x 75 cm. Parijs, Musée du Petit Palais, inv. nr. DUT 943.

Laatste toegang op 8 mei 2023, <https://www.parismuseescollections.paris.fr/en/node/223237>.

Afb. 13. Peter Paul Rubens, *Paulus*, 1610-1612. Olieverf op paneel, 107,5 cm x 83 cm. Madrid, Museo Nacional del Prado, inv. nr. P001657.

Laatste toegang op 9 maart 2023, <https://www.museodelprado.es/coleccion/obra-de-arte/san-pablo/d9ce01ba-2d87-4bb2-adc1-266482f24875>.

Alle wegen leiden naar Rome, maar dezelfde wegen leiden ons ook vaak naar huis. Zo verbleef het leeuwendeel van de vroegmoderne Romereizigers niet permanent in de stad en vertrok na enkele maanden weer noordwaarts over de Alpen.¹ Eenmaal terug bleven misschien bepaalde gewoonten of ideeën nazinderen, culturele verworvenheden die het midden hielden tussen het mediterrane *dolce vivere* en een alomtegenwoordig katholicisme. Voor burgers van Antwerpen die doorheen de zestiende en zeventiende eeuw reizen ondernamen naar het centrum van het westerse christendom was dat niet anders. Hun bedevaarten en ruïnebezoeken waren *de facto* zelfs afdoende redenen om zich voortaan tot een corporatie te binden. Geïnspireerd door oude Romebroederschappen handelde het kruim van die Antwerpse samenleving hier dan ook naar, steunend op gedeelde herinneringen aan Rome én hun katholieke devotie.² Zodoende konden de teruggekeerde bedevaarders vanaf 1572 terecht in de *confraterniteit van Sinte Petrus ende Sinte Pauwels*.³ De formele verbinding tussen beide steden verschaft vandaag een quasi totaal onbekend en dus onbemind inzicht in het verleden van Antwerpen en zijn inwoners. Een studie rond de confraterniteit kan dat historisch venster openen, en zo het vruchtbare onderzoeksveld tussen Schelde en Tiber doorklieven. Daarom dat deze thesis zal proberen het verhaal van de zogenoemde romanisten beter te belichten - of tenminste één invalshoek.

De romanisten *an sich* zijn tot dusver enkel het centrale onderwerp geweest in een kleinere verhandeling van Emiel Dilis, ondertussen precies honderd jaar geleden.⁴ Deze Antwerpenaar waagde zich toen aan een bescheiden studie in de onderzoekstraditie van Leopold von Ranke. Dilis limiteerde het artikel dus eerder tot het beschrijven van twee archiefstukken gemaakt door de confraters zelf (zie infra) én bepaalde handelingen die daarin vermeld staan. Desalniettemin toonde hij zich zodoende wel fundamenteel voor het ontsluiten van beide documenten en voor een minimale introductie van de romanisten in het historisch onderzoek, echter zonder verdere inzichten te bieden. Ondanks de afwezigheid van een sterke these vormt zijn artikel dus alsnog een vruchtbare bodem voor nieuwe studies. Daarnaast staat het aan de basis van een correcte

[vorige pagina] Afb. 1. Atelier van Peter Paul Rubens, *Petrus*, ca. 1616-1618. Olieverf op paneel, 92 cm x 67,5 cm. Washington DC, National Gallery of Art, inv. nr. 1960.6.32.

¹ Bart De Groof, 'De Nazione fiamminga in barok Rome. Een bijdrage tot de geschiedenis van de buitenlandse aanwezigheid te Rome in de 17de eeuw' (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 1994), 414.

² Voordien werden in Leiden (1428), Utrecht (1462), Dordrecht (1465), Gent (1522) en Sint-Truiden (1565) identieke broederschappen gesticht met als doel teruggekomen Romebedevaarders samen te brengen. Wolfgang Schneider, *Peregrinatio Hierosolymitana. Studien zum spätmittelalterlichen Jerusalembräuchtum und zu den aus der Heiligenlandfahrt hervorgegangenen Jerusalembruderschaften* (Münster: Freie Universität Berlin, 1982), 63-64; Jan van Herwaarden, red., *Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela* (Turnhout: Brepols, 1985), 256-257.

³ Antwerpen, Rijksarchief, *Archief van de Sint-Jorisparochie te Antwerpen*, nr. 63: *Rekeningen van de oudermannen van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus, 1574-1785*. Hierna zullen steeds de afkortingen RAA en ASJA gebruikt worden om naar de bewaarinstantie en het fonds van het archiefstuk te refereren.

⁴ Emiel Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* 70, nr. 4 (1922), 416-488.

interpretatie van wat die broederschap nu precies inhield. Negentiende-eeuwse (kunst)historici hadden de romanisten immers laten versmelten met een homonieme verzameling maniëristen, actief in zestiende-eeuws Antwerpen. Het verder onsamenhangend collectief werd met zekere minachting tot romanisten gedoopt omwille van de Italiaanse invloeden in hun werken, en daar ontstond de confusie.⁵ Voortaan werd de broederschap beschouwd als een ontmoetingsplaats voor kunstenaars die een Italiëreis hadden ondernomen. Auteurs van een dikke eeuw geleden, maar ook recentere onderzoekers omarmden die foutieve aanname.⁶ Desondanks heeft Dilis' werk reeds aangetoond dat de corporatie geenszins exclusief voor kunstenaars bestemd was, wat niet wegneemt dat ze zich aansloten en soms functies bekleedden. Kortom: italianiserende schilders waren welkom, maar werden steevast vervoegd door andere personen.

Marie Thérèse Claessens benaderde de broederschap een halve eeuw geleden eveneens met zekere gedegenheid, weliswaar als casus binnen een reeks van andere confréries. In haar licentiaatsverhandeling over laatmiddeleeuwse broederschappen in Antwerpen behandelde ze vooral klassieke themata waaronder het ontstaan van statuten of liturgische activiteiten van de organisaties in kwestie.⁷ Ondanks dat haar chronologische afbakening maar minimaal overeen kwam met de actieve periode van de romanisten, kunnen verscheidene van haar comparatieve deducties interessante toevoegingen bieden aan het huidig onderzoek. Ze constateerde onder meer dat de kathedraalbroederschappen, waaronder die van de romanisten, achter hun initiële façades qua structuur en invulling weinig van elkaar verschilden. Daarnaast gelden ook enkele aanvullende transcripties achteraan Claessens' thesis als betrouwbaar controlemiddel voor de geschriften die eerder door Dilis werden opgenomen.

Uiteraard was Claessens noch de eerste, noch de laatste historicus die iets over confréries zou schrijven - zoals net deze thesis mag aantonen. Broederschappen in algemene zin werden (en worden) in contrast met die van de romanisten met wat meer regelmaat onderworpen aan zeker historisch onderzoek. Toch focussen historiografische overzichten zich zoals Claessens veelal op het middeleeuwse fenomeen, eventueel met kleine excursies tot de zestiende eeuw.⁸

⁵ Het lemma *romanist* heeft in het woordenboek nog steeds dezelfde definitie, echter secundair ten aanzien van de term gebruikt voor een deskundige in Romaanse talen.

⁶ Zie onder meer Bert Timmermans, 'Een elite in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Het milieu van de wethouders (1585-1699) en de stedelijke samenleving in een periode van transformatie' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1998), 197; 'Een elite als actor binnen een zeventiende-eeuwse kunstwereld. Uitbouw en patronen in patronage(netwerken) in de Antwerpse Nazomer', in *Sponsors of the Past. Flemish Art and Patronage 1550-1700*, onder redactie van Hans Vlieghe en Katlijne Van der Stighelen (Turnhout: Brepols, 2005), 216-217.

⁷ Marie Thérèse Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen van de 14de eeuw tot circa 1600' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1969).

⁸ Konrad Eisenbichler, red., *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities*, Brill's Companions to the Christian Tradition 83 (Leiden/Boston: Brill, 2019); Bram Van den Hoven van Genderen, en Paul Trio, 'Old Stories and New Themes. An Overview of the Historiography of Confraternities in the Low Countries from the Thirteenth to the Sixteenth Centuries', in *Religious and Laity in Western Europe, 1000-1400. Interaction, Negotiation, and Power*, onder redactie van Emilia Jamrozak en Janet E. Burton (Turnhout: Brepols, 2007), 357-384; Duccio Balestracci, 'Le confraternite romane fra tardo medioevo ed età moderna nei contributi della recente storiografia', *Archivio Storico Italiano* 146, nr. 2 (1988), 321-330.

Eénzelfde ongeschreven regel geldt voor het ondertussen zeer extensieve gamma aan studies over ontelbare Zuid-Nederlandse broederschappen, waarvoor vooral Paul Trio bekend staat.⁹ Binnen die onderzoeksniche kwam overigens eveneens de kleinere categorie rond devotionele confraterniteiten in relatie tot bedevaartsoorden aan bod. Het handelde dan echter zo goed als uitsluitend om zogenaamde Jeruzalem- en Santiagobroederschappen.¹⁰ Aangezien deze twee varianten volgens Trio in middeleeuws Europa vaker voorkwamen dan Romebroederschappen klinkt die disbalans met betrekking tot bestaande studies nog enigszins logisch.¹¹ Het mag dan ook niemand verbazen dat onderzoek naar die corporaties voor Romebedevaarders nagenoeg onbestaande is, met uitzondering van sporadische vermeldingen.¹² Toch zou het kunnen lonen het voorkomen van dat soort formaties sterker te betrekken in de bredere historiografie omtrent broederschappen, zeker voor de zestiende en zeventiende eeuw. In een vroegmoderne wereld van toenemende mobiliteit nam het pauselijke Rome immers de fakkel over van Jeruzalem als voornaamste bestemming onder pelgrims.¹³ Gezien het feit dat context en frequentie van zulke tochten veranderden, transformeerde ook de corporatieve weerslag ervan in het thuisland: een ander reisdoel, een andere bedevaarder, een andere confrérie. Al deze verschillen ten aanzien van de meermaals bestudeerde middeleeuwse bedevaartsbroederschappen worden tastbaar doorheen de romanisten. Ze belichamen culturele en sociale evoluties die door de gelimiteerde aandacht voor Romebroederschappen echter onderbelicht bleven ondanks hun belang binnen een meer globale ontwikkeling van confraterniteiten als fenomeen. Dilis en Claessens hebben met andere woorden een relatief onaangeroerd én relevant domein aangesneden - een nieuwe onderzoekstraditie waarin deze thesis zich evenzeer probeert te verankeren.

⁹ Relevante werken van Trio in relatie tot het onderzoek naar de romanisten zijn onder andere Paul Trio, *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen*, Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde 16 (Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 1990); 'La position des autorités ecclésiastiques et civiles envers les confréries aux Pays-Bas', in *Les confréries religieuses et la norme Xlle - début XIXe siècle*, onder redactie van Jean-Marie Cauchies (Brussel: FUSL, 2003), 41-53; Arnoldus Johannes Alfonsus Bijsterveld, en Paul Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003), 7-48; Paul Trio, en Arnoldus Johannes Alfonsus Bijsterveld, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006), 1-46. Zie ook referenties in voetnoot 8.

¹⁰ Zie voor de aanwezigheid van dergelijke bedevaartsbroederschappen in de Nederlanden Wim Cerutti, *Haarlemse Jeruzalemvaarders* (Haarlem: Spaar en Hout, 2010); Rudolf Jan Kolman, 'De pelgrims van Jeruzalem te Kampen (ca. 1450-1580)', *Kamper Almanak* (1987), 155-214; Schneider, *Peregrinatio Hierosolymitana*, 56-205; Johannes Wilhelmus Canisius van Campen, 'De Utrechtse Jeruzalembroederschap', *Jaarboek van Oud-Utrecht* 12 (1935), 52-89; van Herwaarden, *Pelgrims door de eeuwen heen*, 225-257. Vanaf 1497 beschikte Antwerpen over een eigen Jeruzalembroederschap die in de loop van de zestiende eeuw echter verdween en een heropstart kende rond 1600. Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen', 14, 81; Schneider, *Peregrinatio Hierosolymitana*, 200-201.

¹¹ Trio, *De Gentse broederschappen*, 170.

¹² Schneider, *Peregrinatio Hierosolymitana*, 63-64; Trio, *De Gentse broederschappen*, 169-172.

¹³ Jos Koldewij, red., *Geloof en Geluk. Sieraad en Devotie in Middeleeuws Vlaanderen*, tent. cat., Brugge, Bruggemuseum Gruuthuse (Arnhem: Terra Lannoo, 2006), 211-212. Een recente en overschouwende introductie tot deze vroegmoderne toename van mobiliteit kan nog gevonden worden in Paul Nelles, en Rosa Salzberg, red., *Connected Mobilities in the Early Modern World. The Practice and Experience of Movement*, Connected Histories in the Early Modern World 7 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023), 7-40.

Naast het corporatieve verband was het primordiale formatieve onderdeel voor de identiteit van de romanisten hun Romereis. Geen van bovengenoemde auteurs verwerkte dat aspect in hun teksten, maar voldoende andere onderzoekers hebben wel hun aandacht gewijd aan deze reis tussen de Nederlanden en de Eeuwige Stad.¹⁴ Gezien de opkomst van de studiereis in de zestiende eeuw en de daaraan verbonden populariteit van de *Grand Tour*, is het hier wel vooral vroegmoderniteit wat de klok slaat. Niet enkel de tocht naar het Italiaanse schiereiland, ook de aanwezigheid van dezelfde personen in Rome was reeds materie voor onderzoek. Aangaande de casus van de Zuid-Nederlandse kolonie dient met name Bart De Groof genoemd te worden. Zowel activiteiten van de diaspora als haar beweegredenen voor temporele migratie komen in diens doctoraat immers ampel aan bod.¹⁵ Zoals onderschreven werd door hetzelfde onderzoek beschikten kunstenaars in studies rond deze vroegmoderne *peregrinatio romana* evenwel over een disproportioneel aandeel.¹⁶ Godefridus Hoogewerff en Antonino Bertolletti vervulden hierin een pioniersrol door hun uitgaven van honderden Romeinse bescheiden over intellectuelen en kunstenaars geboren in de Nederlanden.¹⁷ De eerste editie brak tevens een vroege lans voor het onderzoek naar de zogenaamde Bentvueghels die vanaf 1620 een eeuw lang schilderende *ultramontani* samenbrachten in hun beruchte organisatie.¹⁸ Het bleef tot in 2023 zelfs een heus unicum, want pas toen verscheen een nieuwe catalogus naar aanleiding van de tentoonstelling waarin de Bent en haar leden centraal stonden.¹⁹ Tussendoor verschenen echter wel bepaalde monografieën die een wat ruimer overzicht boden van de aanwezigheid van Zuid-Nederlandse meesters in Rome zonder die exclusieve aandacht voor één clubje.²⁰ Ze hadden dan weer wel

¹⁴ Rainer Babel, en Werner Paravicini, red., *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Beihefte der Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte 60 (Ostfildern: Thorbecke, 2005), 205-216, 237-254, 485-498, 555-578, 657-674; Jeremy Black, *Italy and the Grand Tour* (New Haven: Yale University Press, 2003); Anna Frank-Van Westrienen, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij, 1983).

¹⁵ Bart De Groof, 'De Nazione fiamminga in barok Rome. Een bijdrage tot de geschiedenis van de buitenlandse aanwezigheid te Rome in de 17de eeuw' (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 1994). De Groofs proefschrift vloeide voort uit zijn licentiaatsverhandeling: Bart De Groof, 'Vlaamse wegen leiden naar Rome. Schets van de Zuidnederlandse kolonie te Rome in de 17e eeuw' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1987).

¹⁶ De Groof, 'Vlaamse wegen leiden naar Rome', 163.

¹⁷ Johannes Albertus Franciscus Orbaan, en Godefridus Johannes Hoogewerff, ed., *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden in Italië*, 3 vols. ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1911-1917); Godefridus Johannes Hoogewerff, ed., *Nederlandsche kunstenaars te Rome, 1600-1725. Uittreksels uit de parochiale archieven*, Studiën van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome 3 ('s-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1942); Antonino Bertolletti, ed., *Artisti belgi ed olandesi a Roma nei secoli XVI e XVII. Notizie e documenti raccolti negli archivi romani* (Florence: Gazzetta d'Italia, 1880).

¹⁸ Godefridus Johannes Hoogewerff, *Nederlandsche schilders in Italië in de XVIe eeuw. De geschiedenis van het Romanisme* (Utrecht: Oosthoek, 1912); 'De Nederlandsche kunstenaars te Rome in de XVIIe eeuw en het conflict met de Academie van St. Lucas', *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 62, nr. 4 (1926), 117-150; *De Bentvueghels*, Utrechtse bijdragen tot de kunstgeschiedenis 1 ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1952).

¹⁹ Liesbeth M. Helmus, *De Bentvueghels. Een berucht kunstgenootschap in Rome, 1620-1720*, tent. cat., Utrecht, Centraal Museum (Amsterdam: Spectrum, 2023).

²⁰ Zie ook Leo Van Puyvelde, *La peinture flamande à Rome* (Brussel: Librairie encyclopédique, 1950); Didier Bodart, *Les peintres des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège à Rome au XVIIIème siècle*, 2 vols. (Brussel: Institut historique belge de Rome, 1970).

een uitsluitend biografische insteek, een methode die vertrok vanuit een grotere interesse voor het Italiaanse avontuur van individuele zeventiende-eeuwse schilders. Die accentverschuiving escaleerde enigszins midden vorige eeuw en culmineerde in onderzoek dat slechts die materie zou belichten. Een ouder voorbeeld hiervan was een bescheiden artikel van Hans Vlieghe over enkele omzwervingen van Gerard Seghers (1591-1651) doorheen het Italiaans schiereiland.²¹ Het werk van Michael Jaffé met betrekking tot de Italiëreis van Peter Paul Rubens (1577-1640) en het nacheven daarvan was het exemplarische summum van die individualiserende evolutie binnen deze onderzoeksniche.²²

Het zou binnen de verwachtingen vallen dat uit zo'n intensieve belangstelling ook interesse voor kunstenaars als romanisten voortkwam. Wanneer de foutieve lezing van de broederschap als een exclusieve confraterniteit van thuisgekomen meesters mee in rekening wordt gebracht, klinkt die aanname des te logischer. Toch was het omgekeerde tot recent waar. Concreet hield dat in dat het romanistenstatuut vooral aangevoerd werd als voetnotenmateriaal in de literatuur aangaande schilders die deel uitmaakten van het genootschap. Lidmaatschap werd door zulke biografieën dus gereduceerd tot een criterium om aan te vinken of detail om volledigheid na te streven, zonder veel verdere commentaar. Een sprekend voorbeeld daarvan zijn twee volumes van Rombouts en Van Leries waarin ze alle rekeningen van het Sint-Lucasgilde bundelden tot één vermaarde bronnenuitgave.²³ Meerdere uittreksels uit deze zogenoemde *Liggeren* werden immers aangevuld met korte vermeldingen in de voetnoten wanneer iemand aangesloten was. Het tekort aan doortastende studies over schilders-romanisten bleef echter niet beperkt tot het papieren medium. Projecten rond sociale netwerkvisualisatie met betrekking tot vroegmoderne kunstenaars - waaronder Cornelia en Ecartico - hebben de Antwerpse broederschap tot dusver evenzeer onbehandeld gelaten.²⁴ Het feit dat andere broederschappen evenmin betrokken zijn kan hier samen met de veeleer bescheiden omvang van het primaire bronnenmateriaal echter gezien worden als voornaamste verklarende factor.

Eén auteur fietste daarentegen wel doorheen alle verschillende themata die hiervoor reeds werden besproken. Bert Timmermans verzamelde voor zijn doctoraat en enkele aangrenzende publicaties informatie over het patronaat van de *beau monde* in zeventiende-eeuws Antwerpen

²¹ Het Iberisch schiereiland kwam ook minimaal aan bod. Hans Vlieghe, 'Enkele aantekeningen betreffende Florent Le Comte's relaas over de reis van Gerard Seghers naar Italië en Spanje', *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 15, nr. 3-4 (1963), 211-214.

²² Michael Jaffé, *Rubens and Italy* (Ithaca: Cornell University Press, 1977). In éénzelfde genre ontstond ook Stefania Bedoni, *Jan Brueghel in Italia e il Collezionismo del Seicento* (Florence: Rotoffset, 1983).

²³ Philippe Rombouts, en Théodore Van Leries, ed., *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk: 'Wt ionsten versaemt'*, 2 vols. (Antwerpen: Feliciaen Baggerman, 1872-1876).

²⁴ Koenraad Brosens, Klara Alen, Astrid Slegten, e.a., 'MapTap and Cornelia. Foundations of a Slow Digital Art History and Formal Art Historical Social Network Research', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 79 (2016), 315-330; 'Project Cornelia', *Cornelia*, 2022, <https://projectcornelia.be/>; Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, 'Ecartico. Linking cultural industries in the early modern Low Countries, ca. 1475 - ca. 1725', *Virtueel Onderzoekslaboratorium voor de Gouden Eeuw*, 2023, <https://www.vondel.humanities.uva.nl/ecartico/>.

en daarin betrokken kunstenaars.²⁵ Meer specifiek probeerde de kunsthistoricus alle complexe mechanismen en connecties die aan de basis van dat mecenaat lagen, wat verder uit te klaren. Daaraan verbonden wijdde hij ook meerdere alinea's aan de rol van broederschappen - waarbij met name de romanisten een zeer prominente plaats toebedeeld kregen. Uiteraard benadrukte Timmermans omwille van de aard van zijn onderzoek bovenal het belang van de confraterniteit in verband met het patronaatslandschap van de Scheldestad. Zo poneerde hij dat kunstenaars die lid werden reeds tot de gevestigde waarden behoorden, maar zich simultaan ook aansloten om eventuele opdrachten binnen te rijven.²⁶ Het kan inderdaad een valide beweegreden voor deelname aan de broederschap toeschijnen en werd daarom elders hernomen. Adam Sammut opperde bijvoorbeeld dat naast Rubens ook Jan I Brueghel (1568-1625) en Hendrick van Balen (1575-1632) romanist werden als deel van een perfect beredeneerde commerciële strategie.²⁷ Sammut nuanceerde deze uitspraak ietwat door zijn woordkeuze, in contrast met Timmermans die resoluut de kaart van patronage trok.²⁸ Ondanks dat het misschien als een steekhoudende conclusie kan klinken, ontbreekt vooralsnog een sterke argumentatie om die aanname sluitend te onderbouwen. Hoe het romanistenmecenaat zich concreet uitte of hoe contacten binnen de broederschap leidden tot kunstwerken, kwam met andere woorden nog niet aan bod. Er is dus enigszins sprake van een coulante tendens om lidmaatschap te linken aan productie van kunst, eventueel een restant van de linguïstische contaminatie tussen de verschillende betekenissen van het woord romanist.²⁹ Aangezien ook individuen van heel andere slag en met totaal andere motieven aansluiting zochten, is het echter eerder onwaarschijnlijk dat de beweegredenen van kunstenaars zo wezenlijk anders waren. Met die bedenking in het achterhoofd en vanwege het gebrek aan verklarende fundamenten wankelt de aangenomen idee van een gerenommeerde meester-schilder die romanist werd in een zoektocht naar broodheren.

Hoewel het beeld dat Timmermans en co brachten niet zomaar fout genoemd kan worden, moet het lacunaire betoog alleszins wel beter beargumenteerd of ontkracht worden. Net vanuit die noodzaak zal deze masterproef vertrekken om een unieke invulling te geven aan het eerder genoemde verhaal van de broederschap. Concreet zal ze nader bestuderen hoe lidmaatschap

²⁵ Bert Timmermans, 'Barokke vroomheid en familiaal prestige. Beeldvorming, mecenaat en het commemoratieve monument in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', *De Zeventiende Eeuw* 16 (2000), 89-99; *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstwereld*. Studies stadsgeschiedenis 3 (Amsterdam: Aksant, 2008); 'Networkers and Mediators in the 17th century Antwerp Art World: The Impact of Collectors-connoisseurs on Artistic Processes of Transmission and Selection', in *Luxury in the Low Countries. Miscellaneous Reflections on Netherlandish Material Culture, 1500 to the Present*, onder redactie van Rengenier C. Rittersma (Brussel: Faro, 2010), 109-133. Zie ook referenties in voetnoot 6.

²⁶ "The brotherhood functioned as a meeting place between potential patrons and artists [...] membership [...] meant access to the networks of relations of the urban elite." Timmermans, 'Networkers and Mediators', 119.

²⁷ Adam Sammut, 'With a little help from his friends. Rubens and the acquisition of Caravaggio's Rosary Madonna for the Dominican church in Antwerp', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 70, nr. 1 (2020), 118-159.

²⁸ Sammut, 'With a little help from his friends', 140; Timmermans, *Patronen van patronage*, 243.

²⁹ Ook Timmermans verwarde de termen eerst in zijn licentiaatsverhandeling en eerste publicaties. Zie voetnoot 6.

van kunstenaars-romanisten effectief gekarakteriseerd kan worden, en dus of en in welke mate bestaande opvatting correct is. Het antwoord op de centrale onderzoeksvraag zal voortkomen uit het beantwoorden van een resem kleinere nevenvragen. Hoe evolueerden de carrières van deze schilders binnen de broederschap, hoe verhiel hun profiel zich tot dat van hun confraters en hoe vertaalde hun aanwezigheid zich in kunst? Dit soort vragen vereist echter dat niet alleen artistieke leden onderzocht worden, maar evenzeer dat de confraterniteit *an sich* onder de loep genomen wordt. Daarom zullen in deze verhandeling de bestaansgeschiedenis, compositie en activiteiten van het genootschap eveneens aan verdere analyse onderworpen worden.

Naast een substantiële verwevenheid met de voorts waardevolle studies van deze auteurs, schuilt de relevantie van deze thesis in meerdere andere zaken. Zo weet ze zich in te schrijven binnen bestaande onderzoekstradities rond Zuid-Nederlandse meesters in Rome, maar plaatst ze betrokken kunstenaars wederom in een ruimer sociaal weefsel. Daarmee betoont de thesis de dominante individualiserende benadering van de voorbije decennia én kan het een aanzet leveren voor verdere netwerkanalyse of -visualisatie. Bovendien blaast het enige artikel waarin de broederschap ooit echt helemaal centraal stond honderd kaarsjes uit in 2023. Een eeuw na datum is een frisse blik dus meer dan welkom. Zulke vernieuwende inzichten worden denkbaar door het onderwerp op een andere manier te benaderen dan Dilis zoveel jaren terug deed. Die historicus werkte binnen het Rankeans elan en beschouwde de confrérie in zijn beschrijvende verhaaltrant bovenal als plaats voor het solemniseren van een patroonsfeest.³⁰ Doorheen deze studie zal dat louter *“bloß sagen wie es eigentlich gewesen”* echter overstegen worden doordat de broederschap bestudeerd zal worden als een sociale microkosmos in contact met de wereld erbuiten.³¹ Daarom moet het klassieke en toch broodnodige bronnenonderzoek qua methodiek aangevuld worden met prosopografische analyses (zie infra) en statistische overschouwingen. Ten slotte identificeerden Bram Van den Hoven van Genderen en Paul Trio overigens ook nog verschillende leemtes in het onderzoek naar confraterniteiten, met betrekking tot samenstelling en het belang van kunst.³² Juist door het thema van de kunstenaars-romanisten te behandelen, weet deze masterproef deze bemerkte lacunes opportuun in te vullen.

Om de voorgestelde onderzoeksvraag en bijbehorende vragen adequaat te beantwoorden, moesten eerst en vooral twee bronnen voortgebracht door de broederschap zelf geconsulteerd worden. Beide documenten bieden dan ook een eerstehands blik in haar werking én de talloze leden die zich gedurende de zestiende en zeventiende eeuw aansloten. Ten eerste was er het zogeheten *Liber Confraternitatis* of magistraatsboek. Hierin werden de ledenregisters, statuten en aanverwante bescheiden samengebracht, hoegenaamd gebonden in een lederen band met

³⁰ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 420.

³¹ Het citaat vormde de basisidee achter het negentiende-eeuwse historicisme. Leopold von Ranke, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535*, vol. 1 (Leipzig/Berlijn: Georg Reimer, 1824), VI.

³² Van den Hoven van Genderen, en Trio, 'Old Stories and New Themes', 381-382.

elementen van gedreven zilverwerk.³³ Hoegenaamd, want de exacte bewaarplaats ervan werd niet achterhaald. Minstens tot 1923 bevond het boek zich in het archief van de Antwerpse Sint-Joriskerk nadat het daar eind achttiende eeuw terecht kwam door toedoen van de laatste deken van de romanisten, Petrus Andreas Sledde.³⁴ Sindsdien ontbreekt echter elk spoor. Claessens wendde het niet aan voor haar thesis én klasseerde de romanisten zowaar onder verschillende broederschappen waarvan de authentieke aktes met statuten nu niet langer zouden bestaan.³⁵ Desalniettemin werd het magistraatsboek alsnog vermeld in de meest recente inventaris van het kerkarchief. Daarin werd evenwel slechts gesignaleerd dat het na 1963 werd overgedragen aan het Rijksarchief in Antwerpen.³⁶ Een inventaris van die bewaarinstelling - geschreven door dezelfde persoon - beweerde dan weer precies het omgekeerde.³⁷ Beide archieven wezen dus naar elkaar, maar finaal betekende het dat niemand vandaag nog weet waar deze documenten zich concreet bevinden. Gelukkig kon het boek toch geraadpleegd worden voor het onderzoek, bovenal met dank aan de historistische methodes van Dilis. Hij verwerkte immers een integraal transcript van de namenlijst en statuten van de romanisten in zijn artikel.³⁸ De betrouwbaarheid van zijn afschriften werd gegarandeerd door een extensieve formele beschrijving van het boek. Bovendien kwam het deel over de voorschriften letter voor letter overeen met een zeventiende-eeuwse kopie uit het Antwerpse stadsarchief.³⁹ Hoewel het op het eerste zicht omslachtig moet lijken om het magistraatsboek via deze weg te consulteren, loonde het zeker de moeite precies vanwege de unieke inhoud die hier zodoende toch verwerkt kon worden.

Een tweede geschrift dat de romanisten nalieten, was een rekeningenboek dat gelukkig wel met zekerheid de tand des tijds heeft doorstaan en tegenwoordig in het Antwerpse Rijksarchief bewaard wordt.⁴⁰ Zo'n beschikbaarheid vertaalde zich de laatste twee decennia in gebruik door verscheidene auteurs, waaronder Sammut en Timmermans, maar ook in de negentiende eeuw

³³ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 423-426.

³⁴ "Desen register boeck van de gewesene confrerie van de HH. apostelen Petrus ende Paulus moet gegeven worden aen de heeren kerckmeesters van de parochiale kerck vanden H. Joris tot Antwerpen om bewaert te worden in haere archiven tot eeuwige memorie van eene gifte ontfangen van de gewesene heeren confraters van de romanisten, alsoo blyckt by acte gedaen aen dito heeren kerckmeesters door de edele heeren confraters. Actum Antwerpen prima julij seventhien hondert vier en negentigh, par Petrus Andreas Sledde, gewesene consul der dito confraterniteit, dus dint dit par memorie by wie desen boeck was berustende." RAA, ASJA, nr. 63, s.f. Indien geen levensdata bekend zijn van een historisch persoon, werden die in deze thesis nergens vervangen door vraagtekens, maar uit noodzaak weggelaten. Afkortingen die informatieoverdracht compliceerden, werden hier voluit geschreven.

³⁵ Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen', II.

³⁶ Betty Van Dorpe, *Sint-Jorisparochie Antwerpen. Inventaris van het archief* (Antwerpen: s.n., 1999), s.p.

³⁷ Het nummer 10.A.12 waaronder het boek zich zogezegd zou bevinden, bestaat niet. Betty Van Dorpe, *Het archief van de Sint-Joriskerk te Antwerpen* (Antwerpen: s.n., 2003), 41.

³⁸ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 450-481.

³⁹ Antwerpen, FelixArchief, *Archieven van kerken en kloosters*, nr. 1847, s.f.: *Afschrift van de statuten van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus*, 17de eeuw. Claessens nam deze versie volledig op in een reeks addenda achteraan haar licentiaatsverhandeling. Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen', 185-191.

⁴⁰ Antwerpen, Rijksarchief, *Archief van de Sint-Jorisparochie te Antwerpen*, nr. 63: *Rekeningen van de oudermannen van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus, 1574-1785*. Zie ook voetnoot 3.

werd het document incidenteel benut door historici.⁴¹ Beschermd door een bruine lederen band omvat het ongeveer tweehonderd deels gefolieerde bladen die overwegend recto beschreven werden. Hoewel de conventionele naam misschien anders doet geloven, bevat het stuk slechts voor de periodes 1574-1580 en 1589-1597 volwaardige rekeningen.⁴² Ze werden één voor één geschreven door stadsklerk Jaques van den Huffel die daar een eerste maal voor betaald werd in 1595.⁴³ Uit handschriftanalyse kon evenwel geconcludeerd worden dat hij ook de rekeningen van voorgaande jaren in het net overschreef. Na 1597 werd ieder jaar voorzien van een kortere samenvatting van alle gerealiseerde handelingen in het handschrift van de aftredende deken. Gedetailleerde beschrijvingen werden er grotendeels gereduceerd tot standaardformuleringen en informatie over nieuwkomers en overledenen niet consciëntieus verwerkt. Toch geven deze zogenaamde rekeningen een schat aan informatie mee over de broederschap en verschillende van haar leden - enkel sommige wat meer dan andere. Ze vormen bovendien de meer concrete pendant van het vermiste magistratsboek dat de formele omkadering schetste en namen van romanisten opsomde. Door ook het rekeningenboek te betrekken kon dus door middel van een comparatieve analyse de theorie achter die romanisten aan hun praxis getoetst worden.

Beide documenten vormden quasi exclusief de bronnen van het eerste hoofdstuk van deze thesis dat zich focust op de identiteit van de broederschap in haar geheel. Als sterk contextueel fundament voor het tweede hoofdstuk werd het verder verdeeld op basis van drie verschillende themata. Een grondige lezing van de twee archiefstukken was van primordiaal belang voor het deel betreffende de geschiedenis van de confrérie enerzijds, en voor het deel aangaande haar voornaamste bezigheden anderzijds. Zodoende konden uit de boeken onder andere gegevens gepuurd worden voor de reconstructie van het diachroon ledenaantal, oftewel bouwstenen die een kwantitatieve analyse hieromtrent uitvoerbaar maakten. Tekortkomingen of eenvoudigweg afwezigheid van informatie in de rekeningen compliceerden dat proces weliswaar - wat maakt dat resultaten niet voor absoluut kunnen doorgaan. Desondanks was de uitkomst van voornoemde statistische benadering cruciaal voor het opmaken van een eveneens diachrone prosopografie van de broederschap. Die was op haar beurt nodig omdat het onhaalbaar bleek om voor iedere romanist een individuele studie te maken. Zo'n collectieve biografie leende zich qua methodiek daarom perfect voor de derde component van het eerste hoofdstuk dat vooral de samenstelling behandelt en het profiel van de doorsnee romanist uiteenzet.

⁴¹ Sammut transcribeerde dit bronnenmateriaal niet steeds even correct. Sammut, 'With a little help from his friends', voetnoten 185, 188, 190, 192-193, 197, 199; Timmermans, *Patronen van patronage*, 305-306. Visschers nam enkel een tabel met de namen van de dekens op in diens negentiende-eeuwse studie. Peter Jozef Visschers, *Historische verscheidenheden, herinneringen en aenteekeningen* (Antwerpen: P.E. Janssens, 1858), 111-114.

⁴² Alle rekeningen van 1716 tot en met 1783 werden ook zonder folionummer in het boek geschreven, maar behoren niet tot het bronnencorpus van het hier gepresenteerde onderzoek - en worden daarom ook niet in detail besproken. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 117r e.v.

⁴³ De romanisten betaalden Jaques van den Huffel, tot tweemaal toe omschreven als *clerck inde secretarye*, telkens tien stuivers voor zijn diensten tussen 1595 en 1597. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 27r, 31r, 34r.

Verderbouwend op de bevindingen van het eerste hoofdstuk staan in het tweede hoofdstuk kunstenaars-romanisten centraal. Met de gegevens uit het tweetal genoemde bronnen konden het engagement en leiderschap van zulke schilders onderzocht én vergeleken worden met het functioneren van confraters. Voor andere aspecten zoals hun Romereis of eventueel patronaat van medebroeders passeerden evenwel ook bijkomende informatiekanalen noodzakelijkerwijs de revue. Zo bleef van een select aantal onder hen correspondentie bewaard, wat historici een buitenkans biedt om hun subject zelf aan het woord te horen. Talloze brieven van Jan Brueghel en Peter Paul Rubens waren daarom al meermaals het onderwerp van studie én bronuitgaven doorheen de laatste anderhalve eeuw.⁴⁴ Het is daarnaast vanzelfsprekend dat de kunstwerken van het handvol meesters ook zekere potentie bezitten als iconografisch bronnenmateriaal. Ze kunnen door hun ontstaanscontext of stilistische kenmerken dan ook inzicht verschaffen in hun maker en bestemming, maar doen dat uiteraard niet steeds. Net door alsnog bepaalde stukken te betrekken, ondersteunen ze het interdisciplinaire karakter van het tweede hoofdstuk - waarin geschiedenis en kunstwetenschappen met elkaar in contact staan. In relatie tot diezelfde kunst waren overigens ook de wereldvermaarde inventarissen van Erik Duverger steeds bruikbaar.⁴⁵ Duizenden uittreksels van zeventiende-eeuwse boedels en notariële protocollen uit Antwerpen werden voor dat project samengebracht in veertien volumes. Binnen het kader van een tweede hoofdstuk lenen ze zich dan ook bovenal voor een beter begrip van kunstbezit onder confraters enerzijds en penetratie van de lokale markten door enkele kunstenaars-romanisten anderzijds. Ten slotte mocht secundaire literatuur uiteraard ook niet vergeten worden voor het verzamelen van betrouwbare biografische wetenswaardigheden. Van standaardwerken tot kortere artikels, doorheen de eeuwen en recent (!) werden hele bibliotheken geschreven over schilders die hier aan bod komen. Het merendeel van zulke studies ontstond volgens de regels van de kunst en betrok daarbij meestal authentiek bronnenmateriaal. Het zou daarom veeleer onverstandig zijn om nooit op de schouders van deze belezen reuzen te staan en de informatie die ze aanbieden bedachtzaam te gebruiken. Samen met alle primaire bronnen staan ze immers garant voor de bijdrage die deze thesis kan leveren voor het onderzoek naar het sociale leven van roemruchte kunstenaars uit zeventiende-eeuws Antwerpen.

⁴⁴ Jan Brueghel, *Giovanni Brueghel pittor fiammingo, o Sue lettere e quadretti esistenti presso l'Ambrosiana*, wetenschappelijke uitgave door Giovanni Crivelli (Milaan: Boniardi-Pogliani di Ermenegildo Besozzi, 1868); *Jan Brueghel il Vecchio. Le lettere in italiano dell'Ambrosiana*, wetenschappelijke uitgave door Rosa Argenziano, Accademia Ambrosiana. Fonti e studi 30 (Milaan: Biblioteca Ambrosiana, 2019); Peter Paul Rubens, *Correspondance de Rubens*, wetenschappelijke uitgave door Paul Colin, 2 vols. (Brussel: Nouvelle société d'édition, 1934); *The Letters of Peter Paul Rubens*, wetenschappelijke uitgave door Ruth Saunders Magurn (Cambridge: Harvard University Press, 1955); *Tra Fiandre e Italia: Rubens 1600-1608. Regesto biografico-critico*, wetenschappelijke uitgave door Raffaella Morselli (Rome: Viella, 2018).

⁴⁵ Erik Duverger, ed., *Antwerpse kunstinventarissen in de zeventiende eeuw*, 14 vols., Fontes Historiae Artis Neerlandicae. Bronnen voor de kunstgeschiedenis van de Nederlanden 1 (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 1984-2009).

Broederschappen gaven vorm aan het sociale netwerk van vele zeventiende-eeuwse inwoners van Antwerpen en andere steden in West-Europa.⁴⁶ De confraterniteit van Sint-Petrus en Sint-Paulus was daarin nooit anders. Gedurende haar eerste bestaansperiode (1572-1681) vormde ze een ontmoetingsplaats voor niet minder dan 131 individuen die een band hadden met Rome en de Scheldestad. Voor meer dan honderd jaar werd hun organisatorische geschiedenis vorm gegeven door afwisselende periodes van naarstige activiteit of relatieve rust, een verleden dat het eerste deel van onderstaand hoofdstuk uitmaakt. Het uitzicht van deze eeuw werd evenwel grotendeels ingegeven door de permanent veranderende samenstelling van het ledenbestand. Naast een overzicht van de universele voorwaarden beslaat het tweede stuk van het hoofdstuk daarom een prosopografische analyse van deze periode: een queeste voor gemene delers én uitzonderingen. Elke romanist kon zich dan wel onderscheiden door hun eigenheid, toch waren ze precies door collectieve handelingen met elkaar verbonden. Gecentraliseerd rond het hoogfeest van Petrus en Paulus waren zulke bezigheden de inhoudelijke kern waarrond ze zich als gemeenschap zouden scharen. Een derde deel van onderstaand hoofdstuk doet om die reden twee voorname vormen van sociale cohesie tussen de romanisten uit de doeken: misvieringen en een gemeenschappelijke maaltijd. Samen met zijn twee voorgangers presenteert dit kortere sluitstuk zo een overschouwend panorama van de essentie van de broederschap.

1. GESCHIEDENIS VAN VALLEN EN OPSTAAN

Toen een handvol Romevaarders zich tot hun zogenaamde “*confraterniteit vande Romeijnen*” verbond, stonden de Nederlanden aan de start van een decennialang conflict.⁴⁷ Dat amalgaam van interne en internationale twisten kende een aanloop in een onverholen daad van religieuze dissidentie. Vanuit het Frans-Vlaamse Steenvoorde breidde gedurende de zomer van 1566 de Beeldenstorm uit naar andere gebieden in de Lage Landen.⁴⁸ Antwerpen was 20 augustus aan de beurt en zag vele kunstschaten verdwijnen door toedoen van de protestantse iconoclasten, wiens reformatorische revolutie nadien door de samenleving heen bleef nasmeulen. Het bereikte onder invloed van de Nederlandse Opstand (1568-1648) een politieke climax toen calvinisten

[vorige pagina] Afb. 2. Pieter I Neeffs, *Interieur van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*, detail, 1630. Olieverf op paneel, 50,5 cm x 66 cm. Adelaide, Art Gallery of South Australia, inv. nr. 20105P19.

⁴⁶ Jan Van der Stock, red., *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787*, tent. cat., Brussel, Galerij van het Gemeentekrediet (Brussel: Gemeentekrediet, 1991), 78.

⁴⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 62r.

⁴⁸ Voor recente literatuur over de Beeldenstorm, zie onder andere Anne-Laure Van Bruaene, Koenraad Jonckheere en Ruben Suykerbuyk, 'Introduction. Beeldenstorm: Iconoclasm in the Sixteenth-Century Low Countries', *The Low Countries Historical Review* 131, nr. 1 (2016), 3-14; Jan Kuipers, *De Beeldenstorm. Van oproer tot opstand in de Nederlanden* (Zutphen: Walburg, 2015).

eind 1577 de macht overnamen en de Antwerpse republiek instelden.⁴⁹ Daar kwam met de val van de stad midden 1585 evenwel een einde aan. Een nieuwe wind woei over de Scheldestad, belichaamd door een culturele wederopstanding onder impuls van de Contrareformatie en het bewind van opeenvolgende Spaanse landvoogden. Vooral tijdens het bestand van 1609-1621, dat een nodige adempauze bracht, functioneerde die machine op volle kracht. Het was echter nooit enkel de katholieke restauratie die vanaf het einde van de zestiende eeuw de levens van de bewoners cementeerde. Antwerpen kon immers niet ontsnappen aan de uitwassen van wat historicus H. Trevor-Roper ooit eens een “*general crisis of the seventeenth century*” noemde.⁵⁰ Omwille van de aanhoudende oorlogen in Europa en vooral door een blokkade van de Schelde moest de economische Gouden Eeuw van de stad baan ruimen voor een zilveren exemplaar, om het in een metafoor van Jan Lampo te verwoorden.⁵¹ De Vrede van Münster luidde in 1648 formeel een nieuwe periode van rust in, maar de Schelde bleef dicht en de Nederlanden waren doorheen de zeventiende eeuw nog meermaals het strijdtoneel van Europese grootmachten.⁵² Antwerpen kromp hierdoor steeds verder ineen totdat rond 1700 nog maar een regionale schim restte van de internationale handelsmetropool die het vóór de Beeldenstorm ooit was.⁵³ Het is tegen die immer veranderende achtergrond dat de romanisten tot bloei en verval kwamen: een microkosmos in constante interactie met gebeurtenissen in de buitenwereld.

Een bescheiden ouverture (1572-1580)

De kathedrale broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus in Antwerpen werd gefundeerd in 1572, maar daarover werd op dat moment niets aan het perkament toevertrouwd. Twee kortere passages uit beide bronnen nagelaten door de confraters maakten echter nadrukkelijk melding van deze datum. Eerst en vooral signaleerde de introductie tot de rekeningen van 1574 dat ze voordien “*van inden jare LXXII is ingestelt ende opgerecht.*”⁵⁴ Daarnaast werd door de statuten

⁴⁹ Guido Marnef geldt als dé expert met betrekking tot het zestiende-eeuwse protestantisme in Antwerpen. Over de republiek aldaar verschenen Guido Marnef, ‘The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)’, in *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle*, onder redactie van Monique Weis, *Studies in European Urban History* 23 (Turnhout: Brepols, 2010), 25-33; ‘An experiment of social equality. The case of the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)’, in *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, onder redactie van Bruno Blondé e.a., *Studies in European Urban History* 50 (Turnhout: Brepols, 2020), 183-197.

⁵⁰ Hugh Redwald Trevor-Roper, ‘The General Crisis of the 17th Century’, *Past & Present* 16 (1959), 31-64.

⁵¹ De term *zilveren eeuw* komt eveneens elders voor om te wijzen op een iets minder grote bloeiperiode Jan Lampo, *Barokke stad. Antwerpen in de zilveren eeuw (1588-1713)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018).

⁵² Lampo, *Barokke stad*, 144-149; Johannes Cornelis Hendrik Blom, en Emiel Lamberts, red., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam: Prometheus, 2016), 230-237.

⁵³ Jan Van der Stock, red., *Antwerpen. Verhaal van een metropool: 16de-17de eeuw*, tent. cat., Antwerpen, Hessenhuis (Gent: Snoeck-Ducaju, 1993), 16-17. Lampo, *Barokke stad*, 101-103.

⁵⁴ Het feit dat “*nochtans geene rekeningen vande jaren LXXII ende LXXIII en syn gehouden geweest*” verklaart ook meteen waarom van de twee eerste jaren niets bewaard bleef. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 1r.

(1592) tussendoor vermeld dat de broeders hun confraterniteit “*inden jare XV tweentseventich*” gesticht hadden.⁵⁵ Datzelfde constituerende document verklaarde overigens eveneens indirect dat deze stichting een autonoom katholiek antwoord was op het toenemende protestantisme. Formele erkenning vanuit de civiele en episcopale overheden ontbrak doorheen de hele eerste periode (1572-1580) met andere woorden helemaal. Toch functioneerde de broederschap van meet af aan als een volwaardige corporatie verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, die toenmaals recent, in 1559, tot die status verheven was. Ze was ook de allerlaatste om daar vóór de eeuwwisseling een onderkomen te vinden.⁵⁶

Typologisch beschouwd waren de confraters verbonden in een religieuze broederschap die concentreerde op verering van God en heiligen van de Katholieke Kerk. In hun geval was deze focus teruggebracht tot de apostelen Petrus en Paulus, beiden patroonheiligen van Rome. Het betekende eveneens dat de romanisten volledig los stonden van enig ambacht, in tegenstelling tot een tiental andere confréries in de Antwerpse hoofdkerk.⁵⁷ Desondanks spraken ook zij met zekere regelmaat van een *gulde*.⁵⁸ Beide termen werden dus inwisselbaar voor elkaar en naast elkaar gehanteerd - waardoor misschien gedacht zou kunnen worden dat ze alsnog verbonden waren aan een onderscheiden beroepsgroep. De invulling van de idee broederschap varieerde volgens Eisenbichler en Trio inderdaad sterk: van volbloed ambachtsgilden, over commerciële naties van buitenlandse kooplieden tot rederijderskamers.⁵⁹ Toch vormden de romanisten alvast in theorie een zuivere rooms-katholieke broederschap, want ze was een devotionele associatie van leken en clerici als private personen onder bescherming van bepaalde heiligen.

Hoewel de nu nog bekende statuten pas twee decennia na de fundatie van de confraterniteit neergeschreven werden, bleek uit de rekeningen van 1574-1580 dat het reeds vanaf het begin de bedoeling was om enkel teruggekeerde Romevaarders toe te laten. Daarmee waren ze wel niet de eersten in Antwerpen die vanuit dat concept vertrokken. Een homonieme broederschap opereerde volgens de statuten van 1592 namelijk reeds eerder in de Sint-Jorisparochie en had diezelfde voorwaarde voor haar leden.⁶⁰ Beide confraterniteiten kwamen vermoedelijk nooit in elkaars vaarwater terecht aangezien “*het selve door de voorleden troubelen achterghebleven*”

⁵⁵ Dilis, ‘La Confrérie des Romanistes’, 477.

⁵⁶ Claessens, ‘De broederschappen te Antwerpen’, 17.

⁵⁷ Claessens, ‘De broederschappen te Antwerpen’, 5-24.

⁵⁸ Alle referenties hiernaar zijn: RAA, ASJA, nr. 63, fol. 1r, 2r-3r, 4r-4v, 5v, 7v, 11r, 13v-14v, 16v, 20r, 21v, 22v, 24r, 32r, 33v, 35r, 36r, 37r, 38r-39r, 40r, 42r, 43r, 44r, 45r, 46r, 47r-48r, 49r, 50r, 51r, 52r, 54r, 60r, 61r, 65r, 86r.

⁵⁹ Eisenbichler, *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities*, 3-7, 41-44.

⁶⁰ “*Ghemerckt ook dat het voors. broederschap egeene nyeuwicheyt en is al hebben de diergelycke gulde van St. Peeters ende St. Pauwels in voorleden tyden binnen deze stadt in vigeur geweest ende dat de zelve haer capelle binnen St. Joris alhier ende oock alle jaren haren ommeganck oft particuliere processie des Sondaeghs nae Petri et Pauli heeft gehad. De elcke daer naer omme de menich fuldige ommegangen is gevuecht ende gecombineert met St. Joris ommeganck inde welcke de beelden der voors. apostelen sanctorum Petri et Pauli mede werden ommegedraghen.*” Dilis, ‘La Confrérie des Romanistes’, 428-429, 477.

was en dus geen heropstart kende.⁶¹ Het is daarbij wel niet duidelijk of dat betekende dat deze oudere confraterniteit van Sint-Petrus en Sint-Paulus haar activiteiten na 1566 staakte dan wel pas nadat calvinisten in 1577 het bestuur over de Scheldestad kaaptten. Dat de twee confréries slechts bedevaarders van de pausenstad aanvaardden, verklaarde meteen ook hun keuze om zich onder de auspiciën van het duo apostelen te plaatsen. Precies zoals de bijzondere devotie voor nationale heiligen buitenlandse naties in Rome sterker wist te verbinden, was dat voor de romanisten met hun nieuwverworven statuut als *romani* niet anders.⁶² Doordat deze Romeinen *in pectore* samenkwamen in een devotionele broederschap inverteerden ze bovendien de idee van nationale broederschappen in Rome. Desalniettemin noemden de confraters zich in eerste instantie nog geen romanisten, een naam die pas in zeventiende-eeuwse rekeningen minimaal voorkwam.⁶³

Zoals in de latere approbatie van de broederschap doorschemerde, was ze doorheen deze aanvangsperiode niet officieel erkend door de stad, noch door de episcopale overheden.⁶⁴ Een resultaat daarvan was dat ze geen formele statuten mocht uitvaardigen. Nochtans kwamen de leden doorheen het jaar 1575-1576 samen in vier verschillende vergaderingen “*om de statuten ende ordonnancien vande voors confraterniteyt te approberen.*”⁶⁵ Indien toen inderdaad zaken beslist en ondertekend werden, rest daar vandaag (voor zover geweten) niks meer van. Het is dus gissen naar het reële bestaan van voorschriften die slechts door de romanisten zelf erkend werden. Met of zonder geschreven regels, hoe dan ook functioneerden de eerste confraters in een traditioneel patroon dat kenmerkend was voor contemporaine gilden en broederschappen. Iedereen werd zo verwacht eenmalig intredegeld te betalen om vervolgens elk jaar een bedrag voor hun missen en een feestmaal te voorzien, net zoals dat steevast bij andere vroegmoderne corporaties gebeurde.⁶⁶ Ze kenden evenzo dezelfde hiërarchische structuur met aan het hoofd een deken, ondersteund door een handvol gewezen dekens of oudermannen. Jacob van Geel, Peeter Wouters en/of Gillis Vermeulen waren vermoedelijk de eerste leiders van hun confrérie. Het triumviraat kreeg in de oudste rekening (1574) immers het etiket van ouderman toebedeeld waarna Vermeulen en van Geel ook nog eens het verslag van het jaar erop tekenden.⁶⁷ Hierna werd het ambt van deken tot aan de temporele stopzetting in 1580 slechts door twee personen waargenomen: Elias de Bie († 1626) en Mattheus Vermaesen († 1602).

⁶¹ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 477.

⁶² Eisenbichler, *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities*, 251.

⁶³ RAA, AJSA, nr. 63, fol. 28r, 62r.

⁶⁴ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 477.

⁶⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 4r.

⁶⁶ Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen', 68, 102-109.

⁶⁷ “*Gesloten byden voors. dekens ende oudermans vande voors. gulde oft confraterniteyt ipso die Sanctorum Petri et Pauli anno XVC ende LXXV ende was geteeckent J. Geele [ende] G. Vermoelen.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 1r, 2v.

Elias de Bie was deken van de romanisten van 1574 tot en met 1576.⁶⁸ Daarmee bekleedde meteen een edelman van bescheiden status die leidersfunctie nadat ze voordien voor priesters was voorbehouden. Geboren in het Hollandse Delft was hij een zoon van raadsman Willem de Bie († 1574) en zijn vrouw, schoutsochter Louise van Assendelft.⁶⁹ Eenmaal volwassen kwam deze romanist met een Romeinse omweg in Antwerpen terecht alwaar hij zich opwerkte binnen het lokale belastingswezen. Zo werd hij onder andere superintendant en trouwde met Cornelia, dochter van collega-rentmeester Jacobus Comperis (1510-1593).⁷⁰ Daarnaast vervulde de Bie eveneens een bescheiden rol in het theater van de Europese intelligentsia, zoals zijn contacten met humanisten als Christoffel Plantijn (1520-1589) en Hugo Blotius (1533-1608) bevestigen.⁷¹ Jan van der Noot (1539-1595) bezong hem in een sonnet bovendien als een “*wysen ende seer voorsienighen*” persoon waardoor dat beeld van de belezen romanist aan kracht won.⁷² Samen met zijn afkomst en vooraanstaande positie binnen de stadsambtenarij maakten de connecties met het internationaal humanisme een uiterst prominent individu van de Bie. Door hem aan te stellen als hoofd van hun confraterniteit, vonden de romanisten misschien een manier om meer aanzien te verwerven voor hun nieuwe genootschap. Indien dit inderdaad hun opzet was, wierp het alleszins zijn vruchten af. Niet minder dan zes mannen sloten zich na de Bies eerste termijn aan bij de romanisten.⁷³ Onder zijn dekenschap was hun financiële situatie evenwel niet zozeer ideaal, maar met in totaal slechts een tiental gulden verlies niet zo deplorabel als doorheen de latere zestiende of hele zeventiende eeuw.⁷⁴ Elias de Bie was met andere woorden een relatief succesverhaal voor de broederschap van romanisten.

Mattheus Vermaesen nam in 1576 de fakkel over van de Bie en behield zijn positie tot 1580, waarna de romanisten verschillende jaren niet langer samenkwamen.⁷⁵ Hij vertegenwoordigde de initieel fundamenteel klerikale aanhang in de broederschap, een status die in de rekeningen vervat zat in de aanspreekvorm *reverendus dominus*. Voordien was Vermaesen als kapelaan verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal - de thuisbasis van zijn confrérie - en maakte onder de hertog van Alva (1507-1582) furore als pastoor van de citadel in Antwerpen.⁷⁶ Precies

⁶⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 1r-5r.

⁶⁹ De achternaam van Louise werd ook als Assenvelt geschreven. Werner Waterschoot, ed., *De Poeticsche werken*, vol. 3, 3 vols. (Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1975), 322.

⁷⁰ ‘Généalogie de la Famille de Bie’, *Bulletin et annales de l’Académie d’Archéologie de Belgique* 1 (1843), 85.

⁷¹ Waterschoot, *De Poeticsche werken*, vol. 3, 322.

⁷² Jan van der Noot, *De Poeticsche Werken van Miin Heer Vander Noot. Les Oeuvres Poétiques du Sr. Jan Vander Noot* (Antwerpen: Arnoud s’Conincx, 1593), s.p.

⁷³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 3r.

⁷⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 5r.

⁷⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 5v-7v.

⁷⁶ Franciscus Godefridus Ullens, ed., *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575; gevolgd van eene beschryving van de historie en het landt van Brabant, sedert het jaer 51 vóór J.-C., tot 1565 na J.-C., volgens een onuitgegeven handschrift van de XVIe eeuw* (Antwerpen: Johannes Petrus van Dieren, 1843), 205.

zoals zijn voorganger als deken beschikte hij dus over een profiel dat prestige meebracht voor de confraterniteit. In het geval van Vermaesen schiep het dekenschap zelfs een sterkere relatie tussen de romanisten en hun kerk. Na de katholieke machtsovername in 1585 was hij bovenop al de andere functies proost van het Hubertusgilde in de kathedraal, wat echter niet inhield dat Vermaesen het romanistenhoofdstuk afsloot.⁷⁷ Meer nog: samen met Elias de Bie stuwde deze priester de heropleving van de broederschap na 1589 in zijn hoedanigheid van ouderman. Dat maakte van de voormalige dekens de enige romanisten die zich toenmaals opnieuw aansloten, met uitzondering van knaap Dominicus Brant. Die verleende minstens vanaf 1574 zijn diensten aan de confraterniteit - zijn achterstallig loon werd uitbetaald in 1576 - en deed dat vermoedelijk tot 1614.⁷⁸ Toen werd immers ene Michiel Jacobeus als nieuwe knaap aangenomen onder het dekenale bestuur van schilder Peter Paul Rubens.⁷⁹

Tussen 1574 en 1581 kwamen twintig romanisten als confraters in de broederschap terecht, met aanvullend Pauwels Cups die eenmalig een bijeenkomst bijwoonde. De eerste rekeningen meldden dat in het eerste jaar twaalf mensen lid waren of werden - de knaap niet inclus.⁸⁰ Het jaar daarna kozen, zoals reeds vermeld, zes mannen ervoor om lid te worden en in 1577 kwam ene Pauwels Cuypers meedoen.⁸¹ Het merendeel van de geïdentificeerde romanisten was een clericus, deduceerbaar op basis van het grote gebruik van het woord *dominus* voor hun namen. Pas nadien werd die term een veeleer algemene formaliteit, zodat alle leden *D.* of *Sr.* voor hun naam zagen staan. Geestelijken waren in die eerste jaren echter niet alleen: stadsambtenaren, waaronder Elias de Bie, handelaars en ambachtslieden vervoegden hen. Buiten de incidentele overlijdensdatum bevatten de rekeningen wel bijzonder weinig informatie over zulke personen. Andere bronnen vullen die leemtes slechts minimaal. Gillis Vermeulen was zo naast ouderman tevens aalmoezenier van de Sint-Jacobskerk.⁸² Balthasar Witstadt (°1523/1524) was dan weer een boterverkoper en Gillis Stelcius stond vanaf 1573 in het Sint-Lucasgilde van Antwerpen te boek als boekverkoper.⁸³ Hieruit bleek dat de romanisten al vroeg in hun bestaan open stonden voor mannen met verschillende metiers, een voorbode van het lidmaatschap van kunstenaars.

⁷⁷ Hij vervulde dat ambt tot aan zijn dood in 1602. Edmond Geudens, *Het St Huibrechtsgild en zijne genooten in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen (1500-1821)* (Antwerpen: J. van Wesenbeeck, 1921), 101.

⁷⁸ "Item aen Dominicus Brant deser gulden knape, boven de drye jaren gagien innegehouden, voor syn incomgelt als mede guldenbroeder wesende betaelt voor het jaer gagien anno LXXVI." RAA, ASJA, nr. 63, fol. 4v.

⁷⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 46r.

⁸⁰ "Inden eersten ipso die sanctorum Petri et Pauli anno lxxiii ontfangen vande xii incomelingen inde selve gulde oft confraterniteyt." RAA, ASJA, nr. 63, fol. 1r.

⁸¹ De toetreding van Cuypers werd in de rekeningen, noch in het namenregister van een datum voorzien. Aangezien iedere nieuwe confrater in 1575 vermeld werd door deken Elias de Bie en omdat hij in het verslag van 1578 als een gekende romanist beschouwd werd, moet de aankomst zeer waarschijnlijk tussen 1576 en 1577 gesitueerd worden.

⁸² *Chronyke van Antwerpen, vervattende, de bekeeringe ende voortgang in de waere catholyke religie [...] met alle het gedenkweerdigste tot den jaere 1775* (Antwerpen: Joannes Godefridus Josephus de Roveroy, 1775), 104.

⁸³ Rombouts en van Lerijs, *De Liggeren*, vol. 1, 251; Antwerpen, FelixArchief, *Archief van de schepensbank*, nr 336, fol. 548: *Ten versuecke van Franchoiz van Baveren coopman*, 31 oktober 1573.

Toen calvinisten in december 1577 het bestuur overnamen in Antwerpen, werd aanvankelijk een godsdienstvrede met katholieken en andere protestanten ingesteld. De houding en invloed van deze gereformeerden radicaliseerde echter en culmineerde in 1581 met een verbod op de openbare uitoefening van het katholieke geloof.⁸⁴ De kathedraal werd gesloten op 25 augustus waardoor de romanisten hun activiteiten niet meer daar konden uitvoeren.⁸⁵ Ze beschreven de penibele situatie eerder al onderaan het jaarverslag van 1579:

*“Item is te wetene dat inden jare XVC LXXIX deur d’ongeleghentheyts des tyts, stillestandt van d’exercitie vande catholike religie ende vertreck vanden meestendeels vanden guldenbroeders nyet en is ontfanghen, noch uytgegeven.”*⁸⁶

Zulke belemmeringen betekenden echter niet dat de broederschap niet langer formeel bestond en actief was. Haar werkzaamheden verminderden na 1577 weliswaar substantieel, maar zelfs doorheen 1579 bleven ze functioneren, ondanks het bovenstaande citaat. Missen werden toen niet georganiseerd, maar de uitgaven van 1580 omvatten wel betalingen aan knaap Dominicus Brant voor bewezen diensten in het voorgaande boekjaar.⁸⁷ Eveneens in 1580 dineerde Brant samen met Gillis Stelcius nog een laatste keer in het herenhuis van Elias de Bie, een teken dat vele romanisten inderdaad vóór het katholieke totaalverbod uit Antwerpen vertrokken waren.⁸⁸ Steven van Breusegem was één onder hen. De priester werd verbannen door het stadsbestuur waarna hij als kanunnik een toevluchtsoord vond in Keulen.⁸⁹ Aan de vooravond van het Beleg van Antwerpen (1584-1585) vertrok Elias de Bie ook naar die Duitse stad, tegen verordeningen van de calvinistische machthebbers in.⁹⁰ Ondertussen bleef de confraterniteit verweesd achter, een situatie die ondanks de Spaans-katholieke herovering van 1585 duurde tot 1589. Pas toen kwamen nieuwe leden weer samen, maar niet zonder terug te kijken op hun recente verleden:

*“Item is te weten dat sedert den voorschreven jare van LXXX mits dongeleghentheyts des tyts, ende redenen hier vore vanden jare LXXIX herhaelt, dese gulde is in suspensie geweest totten jare LXXXIX inclus, als wanneer voors. gulde wederom is geredresseert.”*⁹¹

⁸⁴ Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Amsterdam/Antwerpen: Meulenhoff/Kritak, 1996), 272-273.

⁸⁵ Andere kathedrale broederschappen waren uiteraard éézelfde lot beschoren. Fernand Donnet, *Notice historique sur la chapelle du T.S. Sacrement en l’église cathédrale d’Anvers* (Brugge: Desclée-De Brouwer, 1887), 11.

⁸⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 6v.

⁸⁷ *“Dominicus den knaep [...] betaelt II jaren gagien vanden jaeren LXXIX ende LXXX.”* RAA, ASJA, nr. 63, fol. 7r.

⁸⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 7r.

⁸⁹ Fernand Donnet, *Les exilés anversoïses à Cologne (1582-1585)* (Antwerpen: Veuve De Backer, 1899), 45-46; Dilis, ‘La Confrérie des Romanistes’, 451-452.

⁹⁰ Donnet, *Les exilés anversoïses*, 12; Waterschoot, *De Poetische werken*, vol. 3, 322.

⁹¹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 7v.

Een contrareformatorische reprise (1589-1681)

Na negen sluimerende jaren liet de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus wederom nieuwe romanisten toe vanaf 1589. Deze heropstart van de romanisten werd gefaciliteerd door contrareformatorische beslissingen van burgemeester Eduard van der Dilft (ca. 1548-1603) na de restauratie van het katholieke bewind in Antwerpen.⁹² Ze ontvingen hun approbatie namens het stadsbestuur op 26 juni 1592 uit handen van schout Hendrick 't Serraerts.⁹³ Deze oorkonde presenteerde hen voor het eerst in hun geschiedenis bestaansrecht vanuit de seculiere macht. Hoewel het fysieke document de tand des tijds niet doorstond, bestaat vandaag wel nog steeds een transcript van een kopie gedateerd op 14 november 1595.⁹⁴ Enkel erkenning vanwege het stadsbestuur volstond evenwel niet, want zoals beschreven in de stadsoorkonde was het *“oock van noode omme te vercrygen confirmatie vander geestel. overicheyt.”*⁹⁵ Om die reden schonk bisschop Laevinus Torrentius (1525-1595) de devotionele corporatie in juni 1593 toestemming vanuit ecclesiastische hoek.⁹⁶ Een episcopale confirmatie paste binnen het voornemen van de Kerk om middels de bekende Tridentijnse edicten (1545-1563) vroegmoderne confraterniteiten geheel onder haar jurisdictie te brengen.⁹⁷ Aansluitend daarmee verwierven de romanisten op 20 januari 1599 een laatste voornaam document dat hun bestaan als broederschap permanent consolideerde. Deken Giovanni Vincenzo Fossa († 1606) verkreeg die dag immers *“seker bulle apostolyck van sekere schoone pardoenen”* uit handen van paus Clemens VIII (1536-1605).⁹⁸ Vanaf het dekenschap van stadssecretaris Jan Boghe (1555-1609) bewaarden de romanisten deze constituerende documenten in een koffer die ieder jaar meegegeven werd aan de nieuwe voorman van de broederschap.⁹⁹ Deze kist zou beschilderd zijn geweest door Crispijn van den Broeck (1523/1524-1591) maar werd vanwege haar lamentabele staat weggedaan in 1699 en vervangen door een moderner en minder artistiek exemplaar.¹⁰⁰

⁹² Timmermans, 'Een elite als actor', 204.

⁹³ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 476.

⁹⁴ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 476-481. Een rekening van deken Jan van den Kieboom maakte ook gewag van het document: 1592 was het jaar waarin *“deser gulden zyn verleent byden heere ende der stadt sekere statuten ende ordonnancien volgende den chartre daer af synde in date XXVlen junii XCII.”* RAA, ASKA, nr. 63, fol. 11r.

⁹⁵ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 476-477.

⁹⁶ *“Item den originalen chartre van confirmatien latine by den eerw[erdigh]en heer, heer Livinus Torrentius, bisschop deser stadt, der confraterniteyt verleent anno 1593 den XXVIII juny.”* RAA, ASJA, nr. 63, fol. 20v, 38r.

⁹⁷ Eisenbichler, *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities*, 1.

⁹⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 35r. Net zoals de oudere bisschopsapprobatie van Laevinus Torrentius werd die bul reeds vóór 1600 vanuit het Latijn vertaald: *“De selve bulle aldaer te boecke gestelt int Latyn, alsoo de originale is luydende, ende daer en boven de copie daer aff getranslateert in Franchoyts ende in Duytsch.”* RAA, ASJA, nr. 63, fol. 37v.

⁹⁹ *“Het cofferken daerinne de brieven, boecken ende murtimenten deser gulde.”* RAA, ASJA, nr. 63, fol. 20r.

¹⁰⁰ *“Hy heeft oock het cofferken ontrampaneert en niet kennelyck ront om geschildert anno 1593 door meester Crispijn vanden Broeck daer de boecken, aflaeten, privilegien etcetera in berusten, op syne costen doen uythaelten en vernieuwen anno 1699.”* RAA, ASJA, nr. 63, fol. 114r. Aangezien van den Broeck in 1591 overleed en zijn koffer slechts twee jaar later door de romanisten in gebruik werd genomen, kan deze toeschrijving twijfelachtig genoemd worden.

De statuten van de confrérie werden geattesteerd door het stadsbestuur op 26 juni 1592.¹⁰¹ Dat reglement zette criteria uit waar alle leden aan moesten beantwoorden, wat het interessant maakt met het oog op de toetreding van kunstenaars. Na een pompeuze introductie kwamen de romanisten meteen tot de kern van hun bestaan. Iedereen moest *“personaliter in alma urbe Roma hebben besocht de reliquien vande voornoemde Heyligen Apostelen”* en daarvan bewijs voorleggen aan de deken.¹⁰² Sinds de late middeleeuwen waren dit traditioneel penningen met gekruiste sleutels of insignes met een vera icon.¹⁰³ Zelfs de twee gekende *knaepen*, Dominicus Brant en Michiel Jacobeus, moesten ooit een Romereis ondernomen hebben op basis van hun officiële opname in het ledenregister.¹⁰⁴ Voor de rest werden er nergens persoonsgerelateerde vereisten geformuleerd, wat niet uitsluit dat die stilzwijgend van kracht waren (zie infra).

Verder regelde het document bepaalde financiële verplichtingen van individuele confraters: om de onkosten van de deken namens de gehele groep te dekken, moesten alle confraters bij aanvang van elk boekjaar verschillende betalingen doen. Eerst en vooral was er het inkomgeld van drie gulden dat alle nieuwe romanisten voor hun aankomst moesten betalen. Daarbovenop kwam dan één gulden ten voordele van de knaap. In feite betrof het diens *gagie* of salaris voor het dienen van de broederschap. Daarnaast moesten alle leden ieder jaar tien stuivers betalen om de werking van hun organisatie te verzekeren. Nieuwkomers werden hierin niet ontzien en werden verwacht het bedrag bovenop de toetredingsgelden over te maken. Ten slotte bedroeg de doodschuld van de romanisten drie gulden, maar de deken kon naar eigen goeddunken die kosten verlagen.¹⁰⁵ Het werd nooit op voorhand betaald, maar onttrokken aan de nalatenschap van de overleden confraters in kwestie en garandeerde zodoende hun recht op een requiem.¹⁰⁶ *Dootschuld* betekende voor de rekeningen echter ook geld dat betaald werd om uit de confrérie te stappen - wat bleek uit een passage van 1591-1592. Toen moest *“Geerart de Craenmeester voor zyn dootschult volgende de voors ordonnancie III gulden”* ophoesten om de confraterniteit eerzaam te verlaten.¹⁰⁷ Nochtans stierf hij pas rond 1603 toen hij het dekenschap van de groep waarnam.¹⁰⁸ Gerard de Craenmeester was dus overleden noch vertrokken op het moment dat diens doodschuld overgemaakt werd aan de confrérie. Enkele jaren later betaalde boekbinder Steven Hercules dan weer wel twee gulden *“voor syne dootschult dat hy uyt de confraterniteyt*

¹⁰¹ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 476-481.

¹⁰² Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 477.

¹⁰³ Antoon Viaene, 'De Veronike als pelgrimsteken van de Romevaarders', *Biekorf* 72 (1971), 129-137.

¹⁰⁴ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 451, 457.

¹⁰⁵ *“Vanden afflyvigen gehouden wesen te betaelen tot behoeff van broederschape drye guldenen, ten waere den deken ende ouderman de zelve zomme gelieffde te modereren.”* Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 478.

¹⁰⁶ Corneille-François De Ridder, 'Over de doodschuld in oude gilden en broederschappen', *Volkskunde* 23, nr. 1 (1912), 212-213; 'Over de doodschuld in oude gilden en broederschappen', *Volkskunde* 24, nr. 1 (1913), 15-16.

¹⁰⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 11r.

¹⁰⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 40r.

gescheyden is."¹⁰⁹ Adriaen van Marselaer (ca. 1545/1547-1617) loste zijn doodschuld af in de annuele bijeenkomst van 1603, maar stelde precies dertien jaar daarna in Duinkerken wel nog een provisioneel testament op.¹¹⁰ Uit al deze voorbeelden bleek dat het onmogelijk is om zulke vermeldingen van betaalde doodschulden automatisch als *terminus ante quem* van overlijden te beschouwen. Het hield dan weer wel in dat die mannen geen deel meer uitmaakten van hun confrérie, hetzij door hun overlijden, hetzij door hun vertrek.

Aangezien regels er zijn om te breken, ook in de late zestiende en zeventiende eeuw, voorzagen de statuten naast de obligatoire *actes de présence* (zie infra) direct straffen voor wie ze niet kon naleven. Romanisten die zonder goede reden niet naar hun vieringen in de kathedraal kwamen, moesten als boete tien stuivers per overgeslagen mis betalen. De begrafenissen van confraters niet bijwonen werd lichter bestraft met een boete van slechts zes stuivers. Zodoende leken de voorschriften van de broederschap hard op die van de andere Antwerpse corporaties, niet in het minst die van het Sint-Hubertusgilde.¹¹¹ Wie het annuele feestmaal niet kon bijwonen moest overigens het meeste geld neertellen daarvoor: de statuten schreven hen dertig stuivers voor als boete, proportioneel met de drie gulden die alle eters betaalden. Johannes Hemelarius (ca. 1570/1580-1655) bemerkte in 1623 evenwel dat het "*alzo schijnt in ongewoonte gecomen te sijn de absenten ijet te doen betalen, oft de breucken te innen vande negligenten in hem te presenteren.*"¹¹² Pas een halve eeuw na die woorden beslisten de confraters om de ongegrond afwezigen wederom te beboeten met niet minder dan zes gulden per persoon, al kan de inflatie daarbij wel een rol gespeeld hebben.¹¹³ Romanisten die wel met reden afwezig waren, werden ontzien door de statuten. Veel voorkomende motieven voor het verzaken aan die confraternele plichten waren ziekte en buitenlandse reizen.

Bij extreme gevallen had de deken het recht romanisten uit hun lidmaatschap te ontzetten. Redenen hiervoor varieerden van laksheid ten aanzien van de statuten, over onenigheden met andere confraters, tot een negatieve consensus over de waardigheid van de man in kwestie.¹¹⁴ Het enige expliciete voorbeeld hiervan was schilder-architect Wenzel Coebergher (1557-1634) die in 1605 om een niet nader genoemde reden weigerde deel te nemen aan een samenkomst

¹⁰⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 24v; Rombouts en van Lierus, *De Liggeren*, vol. 1, 329-330.

¹¹⁰ Koenraad Jonckheere, *Adriaen Thomasz. Key (c. 1545-c. 1589). Portrait of a Calvinist Painter*, *Pictura Nova* 14, onder redactie van Hans Vlieghe en Katlijne Van der Stighelen (Turnhout: Brepols, 2007), 90; Alphonse Wouters, 'Marselaer, Adrien de', in *Biographie nationale*, onder redactie van Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, vol. 13 (Brussel: Émile Bruylant, 1894-1895), 852-853.

¹¹¹ Geudens, *Het St Huibrechtsgild*, 62.

¹¹² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 60r.

¹¹³ "*In dit selve jaer van myn consolaet is gheordoneert met pluraliteit van voijsen dat de ghene niet en sullen kome in de misse die ghedaen ende bekosticht wordt door den deken van de confrerie op den dach van Sanctorum Petri et Pauli, sullen betaelen voor breucke de somme van ses guldens.*" RAA, ASJA, nr. 63, fol. 107r. Eventuele inflatie stond in relatie tot de monetaire en algemene crises van de zestiende en zeventiende eeuw. David Hackett Fischer, *The Great Wave. Price Revolutions and the Rhythm of History* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 65-102.

¹¹⁴ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 480.

(zie infra) en daarom vervangen werd door schilder Hendrick van Balen.¹¹⁵ Aanwezigheid werd inderdaad gewaardeerd, zo bleek nog maar eens in 1630. Toen kwamen de confrères overeen dat “*men noch twee oft dry personen saude in nemen in plaetse vande confratres die meest absent syn per memoire.*”¹¹⁶ Gebrek aan overgave kon dus eenvoudig en snel bestraft worden, maar de toepassing ervan was niet steeds even transparant door de vaak bondige rekeningen. Zo kon niet achterhaald worden of het doorstrepen van Willem De Raedt als nieuwkomer onder Lucas Lancelots (1609-1660 (?)) in 1642 gerelateerd was aan zo'n zaken of iets anders.¹¹⁷

Niet alleen de verwachtingen ten overstaan van de gewone romanist werden in de statuten gedetailleerd verwerkt, ook een handvol voorschriften aangaande de deken stonden erin. Eén handelde over een gestandaardiseerde verkiezing van die leidersfunctie, andere over daaraan verbonden taken. Het electorale element stelde dat een nieuwe deken gekozen moest worden vóór het dessert van het feestmaal geserveerd werd en met een absolute meerderheid van de stemmen.¹¹⁸ Vaak werden de kandidaten echter met “*gemeyne voysen*” of unaniem verkozen. Over het precieze verloop van het stemproces lieten de statuten noch de rekeningen informatie uitschijnen, maar gezien alle andere overeenkomsten met bijvoorbeeld het Sint-Hubertusgilde, bestaat er een kans dat het ongeveer gelijkaardig verliep. In die broederschap was sprake van een anonieme stemming via brieven.¹¹⁹ De functie waartoe de romanisten hun confrater kozen, veranderde vanaf 1625 overigens van naam. Zeger van Hontsum (vóór 1580-1643) verkoos de term consul boven die van deken en werd daarin gevolgd door de oudermannen na hem.¹²⁰ Meteen vanaf het moment na zijn verkiezing werd de nieuwe consul of deken verantwoordelijk voor de broederschap als organisatie en de bewaring van haar eigendom, maar ook voor haar leden. Hij mocht zo nieuwe romanisten aandragen en moest onderlinge geschillen beslechten, al dan niet met de betrokkenheid van de Antwerpse schepenbank. Het was daarnaast uiteraard vanzelfsprekend dat de deken-consul instond voor het beheer van de ontvangen gelden en de besteding ervan aan onderhoud en activiteiten van de broederschap. Eindrekeningen moesten ze daarom, althans volgens de statuten, opstellen op de dag na de instelling van hun opvolger. Normaliter gebeurde dat onder het toezien oog van alle andere romanisten op de locatie waar een dag ervoor hun feestdis werd ingericht. Uit het rudimentaire karakter van deze rekeningen (vanaf 1603) mag geconcludeerd worden dat de dekens-consuls zich na verloop van tijd echter niet meer zo strikt aan dat laatste voorschrift hielden.

¹¹⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 43r.

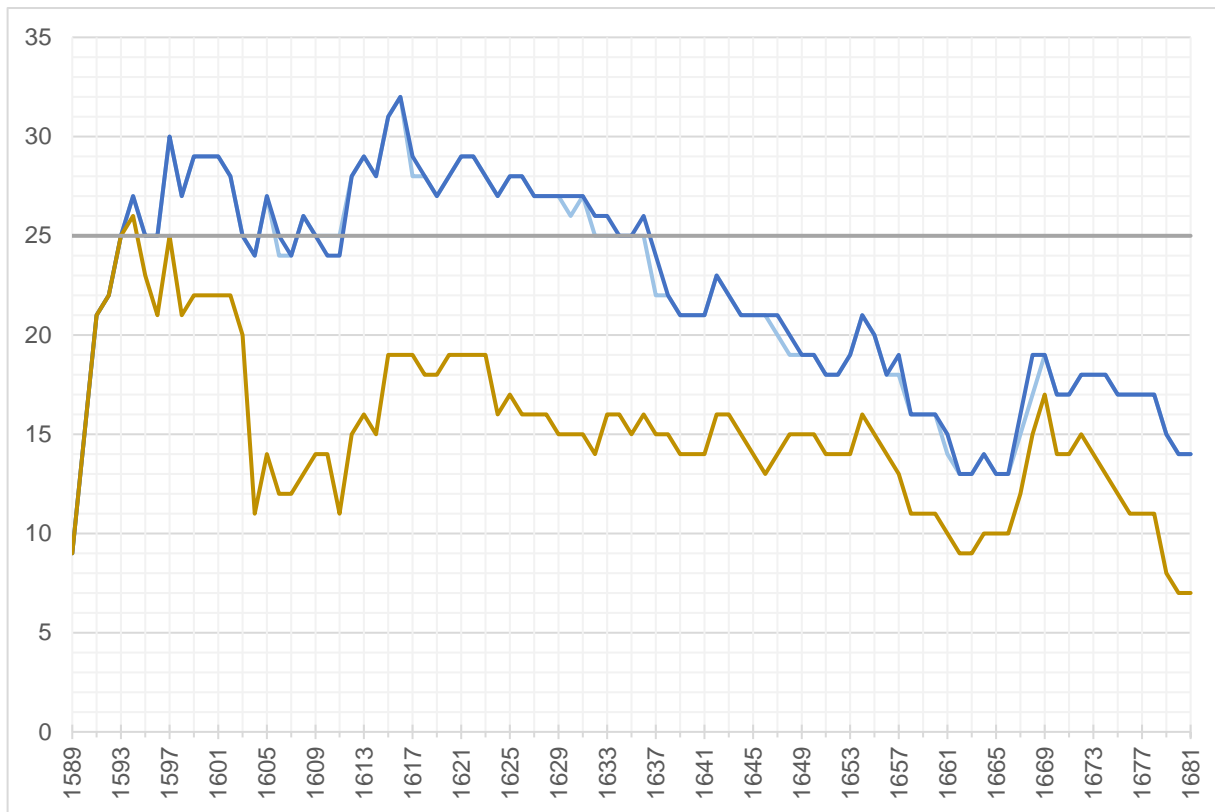
¹¹⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 67r.

¹¹⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 80r.

¹¹⁸ Dilis, ‘La Confrérie des Romanistes’, 480.

¹¹⁹ Geudens, *Het St Huibrechtsgild*, 61-62.

¹²⁰ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 63r. Ondanks die verandering spraken enkele consuls nadien toch liever over een deken wanneer ze hun rekeningen opstelden. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 65r, 77r, 86r, 87r, 115r.

Figuur 1 - Theoretisch maximaal (blauw) en minimaal (oker) absoluut aantal leden, 1589-1681. Het lichtblauw illustreert het ontbreken van een exacte overlijdensdatum en geeft dus het hypothetische overlijden van alle romanisten in kwestie weer telkens vóór de aanvang van een nieuw boekjaar.

Slechts 25 individuen mochten op éénzelfde moment aangesloten zijn bij de broederschap, wat haar één van de meest exclusieve gezelschappen binnen Antwerpen maakte.¹²¹ Alleen de kathedrale confrérie van de Zoete Naam van Jezus en het Hubertusgilde waren meer besloten, met een limiet van respectievelijk 12 en 21 leden.¹²² Hoezeer de romanisten zich aan hun limiet hielden, kan vandaag maar moeizaam nagegaan worden omdat het ledenbestand per jaar net zo moeizaam te reconstrueren is. Middels een massieve hoeveelheid aan vaak vrij onvolledige informatie konden twee verlopen samengesteld worden die wel ongeveer dezelfde fenomenen en trends aangaven. Een maximale lezing van het ledenbestand (figuur 1, blauwe curve) kwam tot stand met het uitgangspunt dat een romanist tot zijn dood verbonden bleef aan de confrérie, behalve wanneer anders vermeld door de rekeningen. Daarbij viel op dat er binnen de vier jaar na de herinstitutie van 1589 een exponentiële groei plaatsvond waarbij het ledenaantal toenam van negen naar 25. Hierna werd de lezing evenwel wat problematischer. Tussen 1593 en 1636 had de confraterniteit volgens deze maximale interpretatie immers haast onafgebroken méér

¹²¹ "Item dat de voors. confraterniteyt oft gulde niet en sal mogen exederen het getal van vyventwintich personen." Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 478.

¹²² Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen', 80; Geudens, *Het St Huibrechtsgild*, 61.

leden dan toegelaten, althans in theorie. Midden jaren 1630 viel daar echter een trendbreuk te bespeuren. Het aantal leden verminderde snel en werving van nieuw bloed kon niet voorkomen dat tussen 1662 en 1666 maar maximaal dertien romanisten overbleven. Een aangroeioperatie gedurende de jaren hierna was een maat voor niets. Wanneer de broederschap alle activiteiten opschortte, waren maximaal veertien eventuele romanisten hoegenaamd aangesloten.

Indien uitsluitend rekening werd gehouden met gegevens aangereikt door eindrekeningen die de romanisten bijhielden, kon een minimaal ledenbestand (figuur 1, okeren curve) gereconstrueerd worden. Alleen personen die met naam en toenaam vermeld werden in de rekeningen of in latere rekeningen voorkwamen, werden daarom verwerkt. De vroege explosieve toename werd via deze benadering onderschreven. Het staat nu zelfs vast dat de broederschap in 1594 minstens 26 romanisten omvatte, waarmee hun toegestane aantal dus net overschreden werd. Hoe kan dat verklaard worden? Misschien negeerden ze direct de voorschriften uit de staturen; misschien telden ze hun knaap alsnog niet mee, ondanks het feit dat die ook wel ingeschreven stond in het ledenregister (zie supra): het zal hier nu uit noodzaak slechts bij speculeren blijven. Het viel hoe dan ook op dat de dekens vanaf 1597 die rekeningen niet langer zeer gedetailleerd gingen bijhouden. Een onverhoedse reductie van beschikbare informatie tekende zich met een curve af als een snelle neerwaartse trend. Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw schommelde het minimale aantal leden permanent tussen tien en twintig - een scherp contrast met de maximale lezing. Tot tweemaal toe (1608 en 1610) werd vermeld dat hun broederschap "*swack was van confrers*" waardoor nieuwe romanisten werden geworven.¹²³ Dat het effectief zo was, kon omwille van hun minder nauwkeurige rekeningen niet precies achterhaald worden. Indien de minimale schattingen van respectievelijk dertien en veertien leden de realiteit zouden benaderen, was er inderdaad sprake van een relatief laag aantal leden dat misschien overeen kwam met de subjectieve noemer *swack*. Waar de toename eind jaren 1660 nadien nog sterker was dan in een maximuminterpretatie, tekende de terugval zich hierna des te dramatischer af. Toen het doek in 1681 viel over de romanisten, waren nog maar zeven mannen met zekerheid aangesloten, minder dan waarmee ze een eeuw eerder herbegonnen.

Geen van beide curves doet de historische realiteit recht aan, maar ze tonen wel de richting aan waarin de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus zich ontwikkelde. Die ontwikkeling moest gerelateerd worden aan de historische en geografische context waarin ze zich ontrolde, met name in relatie tot Antwerpen en een evolutie van Romereizen. De exponentiële groei van het eerste decennium na 1589 stond met zekerheid in correlatief verband met een hernieuwde kracht van het katholicisme in de Scheldestad en de thuiskomst van duizenden bannelingen.¹²⁴

¹²³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 45r. "*Met advis van meestendeel vande confrers om de swacke confrerie te verstercken ter eeren Godts ende Syne heylige apostolen.*" RAA, ASJA, nr. 63, fol. 47r.

¹²⁴ Timmermans, *Patronen van patronage*, 103-108; Donnet, *Les exilés anversoïses*, 67-70.

Erna stuwde een wapenstilstand tussen de Spanjaarden en de Republiek tussen 1609 en 1621 internationale ondernemingen, het humanisme vigeerde (zie infra) en de oorlogen in Duitsland (1618-1648) maakten reizen nog niet onuitvoerbaar. Beide perioden zagen net vanwege deze contrareformatische kalmte en goede vooruitzichten voor Antwerpen de meeste kunstenaars terugkeren en toetreden. De dood van oudere confraters en een tekort aan gepaste vervangers door een hervatting van het oorlogsgeweld en pestepidemieën in Antwerpen katalyseerden de reductie van het ledenaantal midden jaren 1630.¹²⁵ Het was echter vooral na het beklinken van de Vrede van Münster in 1648 dat de afname accelereerde, hoewel Romereizen net toen meer aantrek had onder de Europese elite.¹²⁶ Hoezeer de lange stoet van oorlogen die Lodewijk XIV (1638-1715) over het continent uitstortte, invloed had op deze reizen, bleef dus maar de vraag. Reizen of een gebrek daaraan lagen dus wel zeker niet aan de basis van een kleiner wordende broederschap. Simultaan met de toenemende populariteit van de Grand Tour helde het belang van Antwerpen in de wereld daarentegen wel achteruit (zie supra). Naarmate de economische vitaliteit van de stad taande, nam de levensvatbaarheid van de confrérie ook een duik.

Rekeningen confirmeerden dat het inkrimpen en finaal stilvallen van de romanisten volgens henzelf inderdaad te wijten was aan eerder economische redenen. Aangezien door “*excessive onkosten niemant en quamen hem te begeven inde voornoemde confrerie*” werd die zoektocht naar nieuw bloed een herculeswerk.¹²⁷ Bovendien leek het erop dat niemand nog consul wilde worden vanwege de zware financiële lasten die enkel op de schouders van de voorman terecht kwamen. De verhuis naar de Sint-Joriskerk was een manier om die kosten ietwat te drukken.¹²⁸ Giovanni Francesco Carena († 1691) werd uiteindelijk voor de derde maal tot consul verkozen, maar vanwege voornoemde redenen en interne onenigheden organiseerde hij voor 1682 geen bijeenkomst.¹²⁹ Hun broederschap ging in winterslaap totdat in 1716 een heropstart plaatsvond naar aanleiding van de aanwinst van relikwieën van Petrus en Paulus voor de Sint-Joriskerk.¹³⁰ Zeventig jaar later betekende een edict uitgevaardigd door Jozef II (1741-1790) op 8 april 1786 nogmaals een stopzetting van de confraterniteit - deze keer voorgoed.¹³¹

¹²⁵ Antwerpen werd tussen 1620 en 1638 herhaaldelijk getroffen door de pest. Zirka Zaremba Filipczak, ‘Van Dyck's ‘Life of St Rosalie’, *The Burlington Magazine* 131, nr. 1039 (1989), 696.

¹²⁶ Babel en Paravicini, *Grand Tour*, 462.

¹²⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol.

¹²⁸ “Als dat men in toecomende den dienst soude laeten geschieden inde kercke van St. Joris alhier die den dienende deken alleen tot synen laste ende coste soude moeten besorghen.” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 115r.

¹²⁹ “Om verschillen die onder de confreers werden gemodeert en om redenen niet conden bygeleet worden, midts gaeders omdat geene nieuwe aencomelinghen tot versterckinghe vandese loffelycke confraterniteyt hun waeren presenterende.” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 115v.

¹³⁰ Ze werden op 28 maart 1716 in het hoofdaltaar geplaatst. Dilis, ‘La Confrérie des Romanistes’, 434.

¹³¹ *Edict van den keyzer, raekende de afschaffing van de broederschappen opgerecht in de kerken ende kapellen welkdaenig die mogen wezen in dit land ende de opregting van een nieuw broederschap onder de benoeming van de werkende liefde van den even-naesten, hebbende den Zaeligmaecker J.C. voor beschermenden patroon* (Gent: Petrus de Goesin en zonen, 1786).

2. BAROKKE BROEDERS

Doorheen de late zestiende en zeventiende eeuw kende de confraterniteit van romanisten een ledenbestand dat alvast varieerde in aantal, maar ook samengesteld was uit personen met vrij uiteenlopende achtergronden. Of droegen ze nu net gemeenschappelijke kenmerken? Tussen 1589 en 1681 werden in totaal 113 romanisten aangenomen, een contrast met 63 leden uit de achttiende eeuw. Buiten het primaire statuut waarin vermeld werd dat ze één voor één Rome bezocht moesten hebben, kenden de romanisten geen formele beperkingen. Toch konden wat zaken prosopografisch overschouwd worden: geslacht, herkomst, beroep en kapitaal. Dit alles maakte dat er een typologie van de doorsnee romanist ontstond, een mal die verderop in de thesis gebruikt zal worden om de kunstenaars correct in de broederschap te positioneren. Bovendien biedt het op een tweede niveau een beeld van het gezelschap waarin kunstenaars-romanisten verkeerden.

Geslacht en herkomst

Buiten de gedeelde Romereis viel op het eerste zicht slechts één impliciete vereiste op onder de romanisten: hun geslacht. Hoewel de statuten hierover in se niets bevatten, voldeed de broederschap door het uitsluiten van vrouwen aan de traditioneel patriarchale invulling van vroegmoderne gilden en andere corporaties.¹³² In de eerste jaren scheen hier evenwel over gedebatteerd te zijn geweest omdat Pauwels Cups in 1574 lid wilde worden samen “*met syne huysvrouwe die oock tot Roomen hadde geweest.*”¹³³ Na een discussie hierover met de confraters werd het verzoek echter verworpen. Een andere verwijzing naar een vrouw ging over de verder onbekende echtgenote van Cornelis van Mansdale. Haar doodschuld werd als inkomstenbron genoteerd voor het jaar 1594-1595.¹³⁴ Over haar statuut werd echter niets geschreven in de rekeningen, wat doet vermoeden dat de broederschap enkel betrokken was bij haar requiemmis en begrafenis.¹³⁵ Andere vrouwen die vermeld werden, waren slechts in loondienst van de romanisten. Het feestmaal van 29 juni 1596 werd zo bereid door een niet nader geïdentificeerde “*cokinne*” die op haar beurt een assistente had.¹³⁶

¹³² Clare Crowston, ‘Women, Gender, and Guilds in Early Modern Europe: an Overview of Recent Research’. *International Review of Social History* 53, nr. S16 (2008), 19.

¹³³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 1v.

¹³⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 24v.

¹³⁵ “*Eene misse van requiem inde capelle vanden eerwaardigen heyligen sacramente gecelebreert voorde overleden huysvrouwe van Cornelis van Mansdale - 5 sts. Noch gegeven aenden cappellaen die der confraterniteyt accompaigneerde int begraven der voogeruerde huysvrouwe - 5 sts.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 25r.

¹³⁶ “*Eene vrouwe die welcke inde kokene ende maelyt de twee daghen gedient ende geschommelt heeft gehad.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 30v.

Naast het man-zijn van romanisten viel het ook op dat Antwerpen het merendeel van hen aanleverde, althans van mannen waarvan de geboorteplaats met enige zekerheid vastgesteld werd. Precies de helft van de 131 romanisten kon toegewezen worden aan een bepaalde stad, meer dan tachtig procent van hen werd in Antwerpen geboren. Dat betekende dat de confrérie openstond voor personen die van elders kwamen, maar merkbaar ook voor confraters die het poorterschap van de stad niet bezaten. Een tekenend voorbeeld daarvan was de casus van Filips Rubens (1574-1611) die in 1608 toetrad tot de confraterniteit.¹³⁷ Net zoals zijn bekendere broer werd hij geboren in het Duitse Siegen nadat zijn ouders Antwerpen ontvlucht waren tijdens het regime van de hertog van Alva.¹³⁸ Hierdoor beschikte hij niet over het Antwerpse burgerschap ondanks dat hij samen met zijn moeder Maria Pypelinckx (1538-1608) naar daar verhuisde in 1585. Na omzwervingen in Leuven en Italië werd hij op 24 juli 1607 als Brabander erkend door de Staten van Brabant, vóór zijn toelating tot de romanisten een jaar later.¹³⁹ Het poorterschap van Antwerpen verwierf hij echter pas op 14 januari 1609 wat betekende dat hij formeel geen burger van de stad was toen hij romanist werd.¹⁴⁰ Collega-stadssecretarissen en romanisten, Hendrik de Moy (1534-1610) en Jan Boghe, waren evenmin Antwerpenaren bij geboorte. Afkomstig uit Brussel en Herentals representeerden deze twee een handvol andere Brabanders dat de broederschap vervoegde.

Na Antwerpenaren en Brabanders maakten personen uit de Noordelijke Nederlanden het grootste aandeel van de romanisten uit. Sommigen onder hen resideerden voor professionele redenen al enkele jaren in de Scheldestad op het moment dat ze ingenomen werden. Daarbij moest onder andere aan superintendant Elias de Bie (zie supra) en kunstenaar Otto van Veen (1556-1627) gedacht worden. Katholieken die het noorden op religieuze gronden ontvluchtten, kwamen soms ook in de confraterniteit terecht. Johannes Hemelarius trok zo bijvoorbeeld vanuit 's-Gravenhage via Leuven en Rome naar Antwerpen waar hij zich definitief als kanunnik aan het Onze-Lieve-Vrouwekapittel verbond.¹⁴¹ De Hollandse priester Cornelis van Reynegom (1581-1636) was daarentegen maar kort in de Scheldestad aanwezig toen die in 1617 romanist werd.¹⁴² Het statuut van biechtvader van het Victorinnenklooster buiten de stadsmuren volgde hetzelfde jaar.¹⁴³ Vanaf 1620 verbleef hij wederom in zijn geboortestad Naaldwijk als kanunnik

¹³⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 45r.

¹³⁸ Ben van Beneden, red., *Rubens privé. De meester portretteert zijn familie*, tent. cat., Antwerpen, Rubenshuis (Antwerpen: Rubenshuis, 2015), 233.

¹³⁹ Jan Van der Stock, 'Onbekende documenten uit het familiearchief van Rubens', in *Rubens and his World*, onder redactie van Arnout Balis (Antwerpen: Het Gulden Cabinet, 1985), 130-131.

¹⁴⁰ Dezelfde dag werd hij benoemd tot stadssecretaris van Antwerpen. Van Beneden, *Rubens privé*, 236.

¹⁴¹ Petrus Josephus Goetschalckx, *Geschiedenis der Kanunniken van O.L.V. Kapittel te Antwerpen (1585-1700)* (Antwerpen: Voor God en 't Volk, 1929), 152-155.

¹⁴² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 54r.

¹⁴³ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 459.

van het lokale Sint-Adriaanskapittel.¹⁴⁴ Zestien jaar later overleed van Reynegom in Delft, maar het kon op basis van de rekeningen geconfirmeerd noch ontkracht worden dat hij tot aan zijn dood officieel romanist bleef.¹⁴⁵

Enkele leden kwamen voort uit families van mediterrane origine. Zo stamden enkele telgen van het geslacht Robiano en Carena af van voorname Lombardijse migranten. Balthasar de Cordes († 1674) en Joannes Jacomo Cachiopin de la Redo († 1679) waren dan weer nazaten van Spaanse handelaars die zich eind zestiende eeuw in Antwerpen vestigden. Desalniettemin werden deze romanisten geboren in de Scheldestad en waren hun families geassimileerd met Zuid-Nederlandse mores. Daartegenover stonden drie confraters die wel effectief als Italianen geïdentificeerd kunnen worden. Giovanni Vincenzo Fossa was een handelaar uit Cremona die verantwoordelijk was voor de Antwerpse belangen van zijn familiale negotie.¹⁴⁶ Een opvallende verwezenlijking op dat vlak was het verwerven van een privilege met betrekking tot de verkoop van een medicinaal poeder, ontwikkeld door de Italiaanse arts Vittorio Algarotti (1533-1604).¹⁴⁷ Leden van de familie Corradini waren van totaal ander kaliber. Geboren in het Toscaanse dorp Chianciano trokken beide broers naar de Nederlanden om te dienen in het leger van landvoogd Alexander Farnese (1545-1592) tijdens diens campagnes aldaar.¹⁴⁸ Ascanio († na 1626) hield het op een doorsnee militaire carrière als soldaat en keerde na verloop van tijd terug naar zijn geboortestreek.¹⁴⁹ Diens oudere broer Tiburzio (1553-1616) klom daarentegen wel verder door de rangen. Nadat hij tot kapitein benoemd was, werd hij geridderd door aartshertogen Albrecht (1559-1621) en Isabella (1566-1633) en huwde met een lokale edelvrouw.¹⁵⁰ De occupatie van “*wachtmeester deser stad*” impliceerde bovendien dat hij ook het poorterschap van Antwerpen verworven had.¹⁵¹ Hoewel heel anders in profiel en levensloop, trad het drietal in 1591 samen toe tot de broederschap: een beredeneerde tactiek van deken Cornelis Hoeck († 1622) of een penetratie van een lokale instelling door vreemde naties? Hoe dan ook waren ze tot het opdoeken van hun confrérie aan het einde van de achttiende eeuw de enige échte *romani* in de breedste zin van het woord.

¹⁴⁴ Jan Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum: Verloren, 2014), 216; Ted van Hooff, ‘De Goudse familie Van Reynegom. In de zestiende eeuw’, *Tidings van Die Goude* (2001), 65.

¹⁴⁵ Van Hooff, ‘De Goudse familie Van Reynegom’, 65.

¹⁴⁶ Gianna Ferrari de Salvo, ‘Genealogia di Vittorio Algarotti, medico alchimista veronese’, *Verona Medica* 53, nr. 4 (2018), 40.

¹⁴⁷ Het poeder was een purgeermiddel dat bekend stond als *pulveris angelicus*. Anne-Marie Van Passen, ‘Contatti medico-sanitari tra l’Italia ed Anversa nel cinquecento e nel seicento’, in *Langue, dialecte, littérature. Etudes romanes à la mémoire de Hugo Plomteux*, onder redactie van Christian Angelet en Ludo Melis. Symbolae Facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis A12 (Leuven: Leuven University Press, 1983), 153.

¹⁴⁸ Isidoro Ugurgieri Azzolini, *Le Pompe sanesi, o’vero Relazione delli huomini e donne illustri di Siena e suo stato*, vol. 2, 2 vols. (Pistoia: Pier’ Antonio Fortunati, 1649), 225, 227.

¹⁴⁹ Ugurgieri Azzolini, *Le Pompe sanesi*, vol. 2, 227-228.

¹⁵⁰ Ugurgieri Azzolini, *Le Pompe sanesi*, vol. 2, 225-226.

¹⁵¹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 9v.

Ten slotte moesten romanisten ook niet in Antwerpen resideren om lid te blijven. Claessens stelde dat de reden van vertrek eenvoudigweg verandering van woonplaats kon zijn, maar dat staat haaks op bepaalde waarnemingen in de rekeningen.¹⁵² Otto van Veen verhuisde in 1614 naar Brussel nadat hij twee jaar eerder aangesteld werd als waardijn van de Munt, maar toch werd zijn dood als confrater vermeld in de rekeningen.¹⁵³ Anderzijds werd slechts een paar jaar later verordonneerd dat “*midts [...] absentie van sommige hier niet meer woenende*” toch nieuwe romanisten werden aangeworven.¹⁵⁴ Bovendien maakten Elias de Bie en Arnold Lunden (1595-1656) als muntmeesters éézelfde beweging, maar hun overlijden werd nooit genoteerd. Betekende dit dat ze geen lid meer waren van de broederschap en dat van Veen wel reden had om ondanks zijn relocatie toch verbonden te blijven? Het klinkt aantrekkelijk en paste binnen het kraam van auteurs die vooral het mecenaatsbelang van diens lidmaatschap benadrukten. Deze hypothese werd echter tegengesproken door het geval van Albert Rubens (1614-1657), de oudste zoon van de beroemde kunstenaar en romanist. Na diens huwelijk met Clara del Monte (1618-1657) verhuisde ook hij in 1641 naar Brussel om er een geërfde functie als secretaris van de Geheime Raad actief uit te voeren.¹⁵⁵ Hij vervulde echter ook het ambt van consul tussen 1645 en 1646.¹⁵⁶ Rubens had dus ook redenen om zelfs niet alleen formeel, maar actief betrokken te blijven in de broederschap na zijn vertrek uit Antwerpen.

Beroepen en kapitaal

De Nederlandse kolonie in Rome was volgens Bart De Groof één van bonte verscheidenheid, en de Antwerpse romanisten namen dat mee naar hun stad.¹⁵⁷ Reeds in de beginjaren van de broederschap stonden ze open voor mannen die meer verschillende occupaties hadden in het leven (zie supra). Op basis van de rekeningen en aanvullende biografische gegevens kon een primaire occupatie van het merendeel van de romanisten achterhaald worden. Zulke beroepen werden daarna verder ingedeeld in verschillende categorieën: clerici, handelaars, ambachtslui, juristen, militairen, stadsambtenaren, rijksambtenaren en wethouders van Antwerpen. Knapen en kunstenaars werden ook als aparte onderverdeling herkend, maar zullen in deze paragraaf niet aan bod komen; de eersten omdat hun taken als diender voor hun broederschap de enige

¹⁵² Claessens, ‘De broederschappen te Antwerpen’, 95.

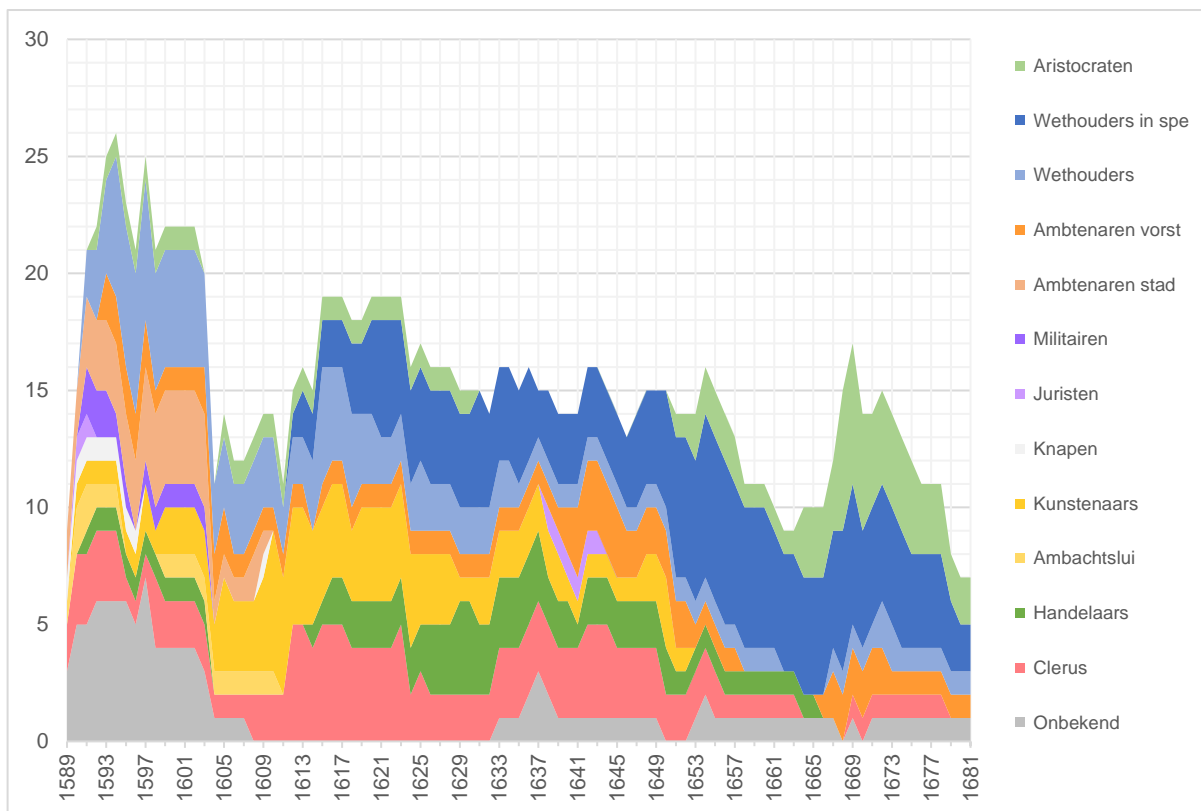
¹⁵³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 66r; Marcel De Maeyer, *Albrecht en Isabella en de schilderkunst. Bijdrage tot de geschiedenis van de XVIIe-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der schone kunsten 9 (Brussel: Paleis der Academiën, 1955), 66.

¹⁵⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 68r.

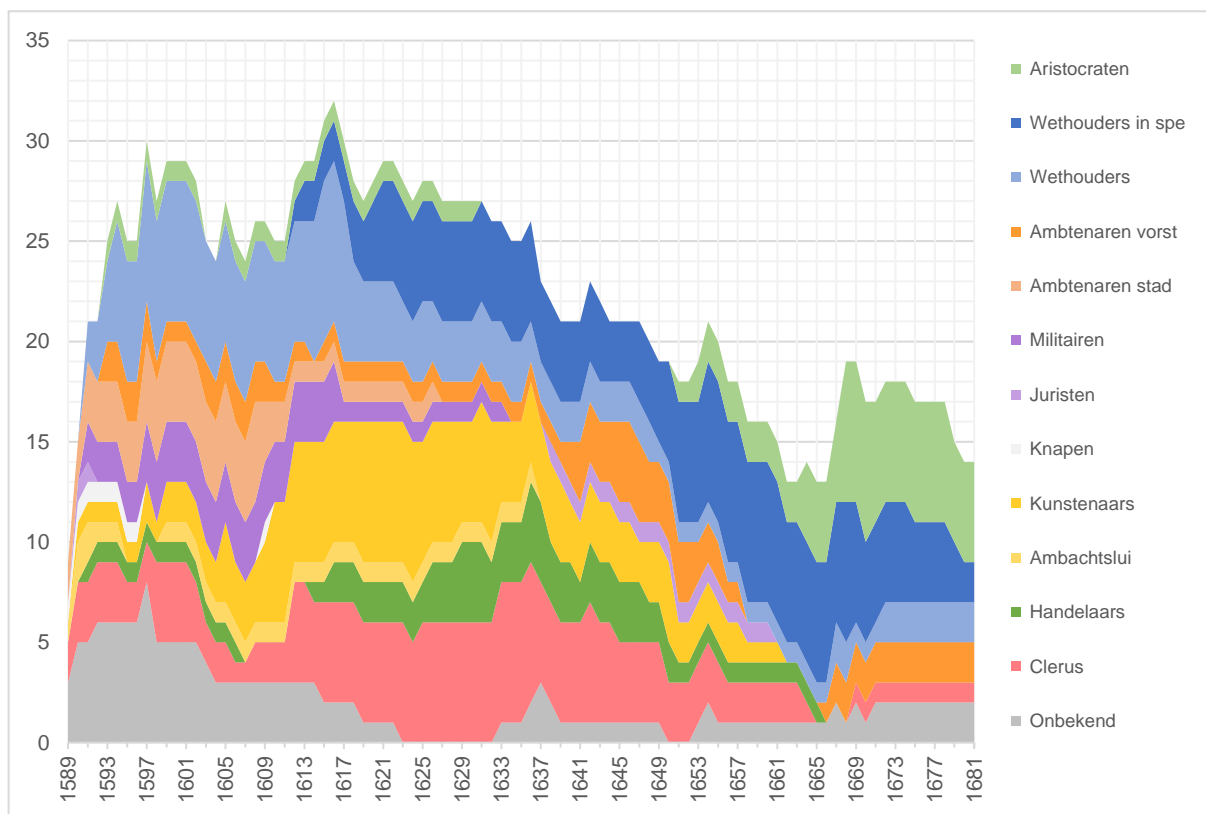
¹⁵⁵ Van Beneden, *Rubens privé*, 252.

¹⁵⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 83r.

¹⁵⁷ De Groof, ‘De Nazione fiamminga’, 577.

Figuur 2 - Beroepssamenstelling van het theoretisch minimaal aantal leden, 1589-1681.

Figuur 3 - Beroepssamenstelling van het theoretisch maximaal aantal leden, 1589-1681.

bekende occupatie was, de artiesten omdat ze in het tweede hoofdstuk breedvoerig behandeld zullen worden. Ze werden daarom, net als een aantal personen waarvan het beroep onbekend bleef, momenteel buiten beschouwing gelaten in de analyse van de verzamelde data. Eenmaal gekoppeld aan het minimaal en maximaal ledenaantal (figuren 2 en 3) bleek uit de resterende dat de ontwikkeling van de beroepssamenstelling ondanks de verschillen in absolute aantallen, binnen beide scenario's hetzelfde verliep.

Meteen viel op dat het overwicht van religieuzen na 1589 niet behouden bleef. Toch waren ze doorheen het hele bestaan van hun broederschap permanent één van de meest aanwezige beroepsgroepen. Het betrof dan vooral seculiere clerici gebonden aan de Onze-Lieve-Vrouwe-kathedraal van Antwerpen, meer bepaald kanunniken van het uiterst invloedrijke kapittel daar. Voorbeelden hiervan waren de gewezen drukker Emanuel Filips Trognésius († 1614) en Zeger van Hontsum, penitentiaris van het Antwerpse bisdom.¹⁵⁸ Toch was er vooral naar het eind toe ook plaats voor priesters van andere instellingen waaronder de Sint-Jacobsparochie, zoals het lidmaatschap van Hieronymus Brugmans († 1700) en Joannes Morisses († 1710) aantoonde. De meest vooraanstaande romanist die de Kerk leverde, was evenwel de Antwerpse bisschop Willem van Bergen (1551-1609) die zich hoegenaamd in 1598 aanbood.¹⁵⁹

Handelaars waren aan de herstart nog niet zo goed vertegenwoordigd in de broederschap, maar dat veranderde vanaf het eerste decennium van de zeventiende eeuw. Voor de komende halve eeuw bleef hun aanwezigheid een constante. Het gros van deze mercantiele romanisten ontplooiden hun handelsactiviteiten vanuit Antwerpen. Desalniettemin bouwden velen van hen eerst in het buitenland een carrière op vooraleer ze hun negoties aan de Schelde verderzetten, soms gecombineerd met een openbare functie. Mannen die hun handel wel als primair beroep behielden, vielen in twee grote soorten uiteen: kooplieden die Italië als uitvalsbasis hadden en Spanjehandelaars. Eerstgenoemden vertegenwoordigden confraters die op zekere momenten doorheen hun carrière in de steden op het schiereiland actief waren, maar enigszins verbazend zat Rome daar niet tussen. De grootste bijdrage werd geleverd door handelaars die in Venetië resideerden. Voorbeeld hiervan waren Nicolaas de Respaigne († 1647) en diens contemporain Alvisé Dubois (1582/1583-1651) die beiden zeer vaak in Venetiaanse bronnen voorkwamen.¹⁶⁰ Huidenhandelaar Bernard van Eyewerve († 1632) werkte dan weer vanuit Florence, maar leek

¹⁵⁸ Goetschalckx, *Geschiedenis der Kanunniken*, 56-58, 189-191.

¹⁵⁹ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 476.

¹⁶⁰ Nicolaas de Respaigne was geen Portugees - in tegenstelling tot wat Jakumeit-Pietschmann beweerde. Caprice Jakumeit-Pietschmann, *Künstlerkonkurrenz in Antwerpen zu Beginn des 17. Jahrhunderts: Janssen, Jordaens & Rubens* (Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2010), 50. Zie voor deze Venetiaanse bronnen Wilfrid Brulez, ed., *Marchands flamands à Venise I (1568-1605)*, *Études d'histoire économique et sociale* 6 (Brussel: Institut historique belge de Rome, 1965), 437, 458, 461, 493, 519; Greta Devos, en Wilfrid Brulez, ed., *Marchands flamands à Venise II (1606-1621)*, *Études d'histoire économique et sociale* 9 (Brussel: Institut historique belge de Rome, 1986), 21, 35, 59, 61, 128-129, 172, 179, 185, 197-198, 263, 265, 278-279, 555.

ook betrokken in transacties op het Iberische schiereiland.¹⁶¹ Andere koopmannen die bovenal handel dreven met Spanje vielen enerzijds uiteen in commerçanten en anderzijds in financiers. Tot die eersten behoorde Hendrick van der Goes († 1640) die vanuit Antwerpen een bloeiende tapijtenhandel onderhield met de mediterrane wereld, waaronder ook in Sevilla.¹⁶² Michiel Boot (1566-1619) was dan weer een gegoede *paguista* die door middel van dat statuut banden had met de Castiliaanse kroon.¹⁶³ Zijn langdurige oponthoud in Napels faciliteerde vermoedelijk de Romereis die hem toelating tot de broederschap verschafte.¹⁶⁴

De meest vruchtbare poel voor het vinden van nieuwe romanisten bleek de magistratuur van Antwerpen bestaande uit twee burgemeesters en achttien schepenen bijgestaan door een hele reeks andere ambtenaren.¹⁶⁵ Benamingen zoals *oudtscepen* of *borgermeester* waren schering en inslag doorheen de rekeningen. In de vroege decennia maakten deze wethouders rond het moment van hun toetreding tot de broederschap inderdaad deel uit van het ruime stadsbestuur of hadden dat voorheen ooit gedaan. Hun aantal nam naarmate de eeuw vorderde echter meer af ten voordele van personen die na hun opnames als romanist nog een openbaar ambt gingen vervullen. Vanaf de aanvaarding van Louis Clarisse († 1631) in 1612 tot aan het einde maakten deze aspirant-wethouders zelfs quasi constant het merendeel van het totaal aantal leden uit.¹⁶⁶ Eind zestiende eeuw werden de magistraten als romanisten aangevuld door ambtenaren zoals stadssecretarissen en griffiers, maar die aanwezigheid slonk langzaam. Personen in dienst van de centrale machtsinstellingen van de Zuidelijke Nederlanden waren in contrast daarmee bijna permanent deel van de broederschap, maar hadden geen buitengewoon aandeel in het absolute ledenbestand. Behalve de eerste paar jaren was enkel tussen 1659 en 1665 niemand aangesloten die als “*opperdicgrave van Zyne Mayesteyt*” of “*secretaris van Syne Maiesteyt in den Secreten Rade*” bekend stond.¹⁶⁷

Ten slotte waren vooral de eerste twee decennia andere beroepsgroepen gerepresenteerd binnen de broederschap van romanisten. Direct na 1589 sloten zich naast vier ambachtslieden (een boekbinder, een glazenier, een edelsmid en een pasteibakker) nog een trio militairen aan, Peeter Gerardi (1564-1633) en beide broers Corradini. Juristen werden ook vertegenwoordigd

¹⁶¹ Eddy Stols, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld, 1598-1648*, vol. 2, 2 vols., Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België 70 (Brussel: Paleis der Academiën, 1971), 27.

¹⁶² Stols, *De Spaanse Brabanders*, vol. 2, 62; Waterschoot, *De Poeticsche werken*, vol. 3, 247.

¹⁶³ Stols, *De Spaanse Brabanders*, vol. 1, 329;

¹⁶⁴ Brulez, *Marchands flamands à Venise*, 137-138, 145, 186.

¹⁶⁵ Maggy Rubens, 'De Antwerpse schepenen in het begin der zeventiende eeuw (1610-1615). Een bijdrage tot de kennis van hun familiale en sociale toestand en van hun loopbaan in de stedelijke magistratuur' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1963), 22-27.

¹⁶⁶ Clarisse werd in 1622 voor de eerste keer schepen van Antwerpen. Timmermans, *Patronen van patronage*, 270. Vanaf het moment dat iemand wethouder werd, werd deze in de dataset opgenomen in die homonieme categorie.

¹⁶⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 42r, 77r.

door advocaten Jacob Gentius (ca. 1542/1544-1591/1592) en Lucas Lancelots. Lancelots was overigens de enige van deze bescheiden subcategorieën die pas later in de zeventiende eeuw, (1638) aanvaard werd als romanist.¹⁶⁸ Het verdwijnen van al die beroepsgroepen ten bate van clericus, handelaars, schepenen én kunstenaars was misschien wel de meest frappante evolutie binnen de samenstellingsevolutie van de broederschap.

Oorzaken van die veranderingen waren tweërlei. Enerzijds werden onder het leiderschap van personen met een specifieke occupatie individuen aangenomen die tot éénzelfde beroeps-categorie behoorden. Zo werden onder het dekenschap of consulaat van kanunniken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel veelal andere religieuzen aangenomen. Dit was echter zeker geen absoluut gegeven en was waarschijnlijk eerder het resultaat van bestaande netwerken dan het in stand houden van een aantal beroepsgenoten in de broederschap. Anderzijds ontwikkelden de romanisten naarmate de tijd vorderde een sterke hang naar elitisering van hun gezelschap. Hiermee zetten ze een vroegmoderne evolutie verder die door Claessens al beschreven werd met betrekking tot broederschappen in de zestiende eeuw.¹⁶⁹ Toen veranderden deze groepen van open gemeenschappen naar louter devotionele en gesloten genootschappen. De confrérie van Sint-Petrus en Sint-Paulus was bij haar opstart reeds een voorbeeld van die transformatie. Doorheen de zeventiende eeuw radicaliseerde het echter doordat de romanisten nog strenger werden in het selecteren van *“personen van goeden name ende fame.”*¹⁷⁰

Concreet appelleerde de broederschap dus hoe langer hoe meer aan de elite. Dat is een moeizaam te omschrijven principe - zeker zonder in een postmodern taaldebacle te belanden. Hier werd het aangewend om te duiden op de sociale klasse die het economisch, institutioneel en cultureel kapitaal van een samenleving in pacht had en stuurde. Net zoals Jacques Le Goff aanvoerde, is het een meervoudig concept dat varieerde naargelang de historische en sociale context waarin ze voorkwam.¹⁷¹ Binnen de confraterniteit vertaalde zich dat in de aanwezigheid van mannen die behoorden tot aloude patriciërsfamilies of de commerciële klasse die aan een sociale klim bezig was. De maatschappelijke slagkracht van nieuwere kooplieden-magistraten als Ferdinand Helman (1557/1558-1617) en Michiel Boot werd zo bovenal geruggesteund door het financieel vermogen dat ze eerder door handelsactiviteiten bijeen kregen.¹⁷² Het financieel

¹⁶⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 75r.

¹⁶⁹ Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen', II.

¹⁷⁰ Geudens, *Het St Huibrechtsgild*, 61. De vereiste behoorde evenwel tot een standaardformule die in het gros van vroegmoderne statuten voorkwam, ook waar andere toelatingscriteria misschien minder streng waren. Eisenbichler, *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities*, 91.

¹⁷¹ Jan Dumolyn, 'Later Medieval and Early Modern Urban Elites. Social Categories and Social Dynamics', in *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, onder redactie van Maria Asenjo-González (Turnhout: Brepols, 2013), 5-6; Jacques Le Goff, 'Tentative de conclusions', in *Les élites urbaines au Moyen Âge*, onder redactie van Société des historiens médiévistes de l'Enseignement supérieur public, *Histoire ancienne et médiévale* 46 (Parijs: Éditions de la Sorbonne, 1997), 448.

¹⁷² Timmermans, 'Een elite als actor', 112-113, 203.

(economisch) en sociaal (institutioneel) kapitaal van die elites culmineerde evenwel in de vorm van aristocratische titels en voorrechten.¹⁷³ Meerdere romanisten behoorden al voor de intrede tot de adel. Antoon van Berchem (1561-1622) was zo naast schepen ook ridder en Jan Maria Charles (1601-1669) was dan weer “*edelman vanden huysse van Syne Conincklycke Hoocheyt den Prince Cardinael.*”¹⁷⁴ Anderen verwierven pas gedurende hun lidmaatschap heerlijkheden of adelsbrieven. Paschier François van der Cruyce (1609-1678) werd zo bijvoorbeeld heer van Aartselaar door zijn huwelijk later in 1638 en pas geridderd door de Spaanse koning in 1650.¹⁷⁵ Beide vormen van die aristocratische romanisten waren op het moment van toetreden dus wel actief op andere vlakken in de maatschappij en bevonden zich op het snijvlak tussen bourgeoisie en adeldom. Dat veranderde toen vanaf het midden van de zeventiende eeuw een hele resem aan romanisten de broederschap vervoegde zonder niet-aristocratische functies. In het laatste decennium vooraleer de romanisten er de brui aan gaven, maakten zulke edellieden pur sang zelfs een derde van het totale ledenaantal uit. De elitisering van de romanisten was compleet.

Cultureel kapitaal is op individueel niveau een complex gegeven, omdat het veeleer vertrok vanuit een heterogene verzameling van verschillende actoren dan private personen. Het is die benadering van mecenaat die centraal stond in de talloze publicaties van Bert Timmermans.¹⁷⁶ Toch was het mogelijk om voor sommige leden van de broederschap bewijzen voor de uitbouw van cultureel fortuin te identificeren. Ten eerste was er het lidmaatschap van de Violieren, een rederijkerskamer verbonden aan het kunstenaarsgilde van Antwerpen. Niet minder dan acht romanisten sloten zich aan en onderhielden zo op informele wijze contacten met kunstenaars, wat misschien van belang was voor de intrede van die laatsten bij de confrérie.¹⁷⁷ Ten tweede was (postume) opname in de *Iconographia* van Antoon van Dyck (1599-1641) een goede barometer om het aandeel van individuen binnen het culturele veld alsnog te visualiseren.¹⁷⁸ Daarin bundelde de bekendste leerling van Rubens mannen die van bijzonder belang waren voor het culturele leven in Antwerpen en daarbuiten. Kunstenaars daar gelaten, kwam in de door van Dyck zelf geconcipieerde samenstelling enkel de humanist Jan van den Wouwere

¹⁷³ Karel Degryse, ‘The Aristocratization of the Antwerp Mercantile Elite (17th-18th Century)’, in *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market*, onder redactie van C. Ledger en L. Noordegraaf. Hollandse Historische Reeks 42 (Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1995), 35-40; Timmermans, *Patronen van patronage*, 55-59.

¹⁷⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 60r, 78r.

¹⁷⁵ Hij huwde Johanna Catharina Hellemans slechts enkele maanden na zijn toetreding tot de romanisten dat jaar. Timmermans, ‘Een elite in het zeventiende-eeuwse Antwerpen’, 111.

¹⁷⁶ Zie voor het beste overzicht van dat perspectief Timmermans, *Patronen van patronage*, 257-263.

¹⁷⁷ Fernand Donnet, *Het jonstich versaem der Violieren. Geschiedenis der rederijkkamer De Olijftak sedert 1480*, Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen 23 (Antwerpen: Buschmann, 1907), 117, 134, 163, 183, 189, 224, 331.

¹⁷⁸ Timmermans onderschreef dit al. Timmermans, *Patronen van patronage*, 235-236; Carl Depauw, en Ger Luijten, red., *Antoon van Dyck en de prentkunst*, tent. cat., Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/ Amsterdam, Rijksmuseum (Antwerpen: Antwerpen Open, 1999), 73-217.

(1576-1636) voor.¹⁷⁹ Latere drukken voegden daar schepen Paulus van Halmaele (1562-1648) en kanunnik Zeger van Hontsum nog aan toe.¹⁸⁰ Daarnaast droegen ten slotte ook nog enkele verzamelaars een culturele en intellectuele rijkdom uit. Schepen Willem Despommereaux (1584-1668), zijdehandelaar Arnold Lunden en rentmeester Sebastiaan Daems († 1652) behoorden al in de zeventiende eeuw tot de bekendste collectioneers van de Scheldestad.¹⁸¹ Jacques Happaert († 1631) bezat een ruime bibliotheek waarin poëzie en allerhande traktaten in meerdere talen samenkwamen.¹⁸² Allemaal maakten ze deel uit van een grotere tendens binnen zeventiende-eeuws Antwerpen en bevestigen tegelijk inderdaad het bezit van cultureel kapitaal door deze elite. Hoewel hier slechts een select aantal romanisten aan bod kwam, kunnen ze gezien worden als een representatieve *pars pro toto* van de gehele broederschap.

3. IN FESTO APOSTOLORUM DIVI PETRI ET PAULI

Een solemnele misse

Zoals iedere vroegmoderne broederschap verzamelden de romanisten zich rond een handvol gezamenlijke activiteiten verbonden aan de feestdag van hun patronen.¹⁸³ Naar het zich laat aanzien werden alle activiteiten van de confraterniteit in de beginperiode inderdaad uitsluitend beperkt tot het hoogfeest van Petrus en Paulus op 29 juni en de daaropvolgende dag. Dat was conform de afsluitende regel van de statuten. De mis naar aanleiding van het hoogfeest werd gehouden in de voormiddag. Hoewel de feestelijkheden dus initieel werden beperkt tot die ene dag aan het begin van de zomer, werd in 1576 al besloten om het voortaan anders aan te pakken. Er werd bepaald “*omme de feeste te verleggen totten dach Sancti Petri ad Vincula*” op 1 augustus.¹⁸⁴ De viering vond dat jaar dus wel nog plaats in juni, maar de rekeningen werden pas opgesteld en ondertekend door het triumviraat van deken en oudermannen op Sint-Pieters Banden.¹⁸⁵ Opvallend is dat de rekening van 1577 verhaalt dat “*opden Ilen Julii gegeven den celebrant voorde misse te lesen*” terwijl de rekening van het jaar erop expliciet

¹⁷⁹ Depauw en Luytjen, *Antoon van Dyck*, 167-174.

¹⁸⁰ Depauw en Luytjen, *Antoon van Dyck*, 374; Adriaen Lommelin naar Antoon van Dyck, *Zeger van Hontsum*, ca. 1640-1655. Kopergravure, 273 mm x 193 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R.1a.136.

¹⁸¹ Timmermans, *Patronen van patronage*, 236. Daems bezat tot zijn dood honderden kunstwerken, waaronder ook verschillende portretten gemaakt door Antoon van Dyck. Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen*, vol. 6, 366-372; ‘Antoon van Dyck dans les inventaires anversois du XVIIIe siècle relatifs à l’art’, *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 39 (1999), 35-36.

¹⁸² Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen*, vol. 3, 232-236.

¹⁸³ Van der Stock, *Stad in Vlaanderen*, 88.

¹⁸⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 4v.

¹⁸⁵ “*Ipsa die Sancti Petri ad Vincula primo augusti 1576 ende was onderteekent, ita est Gillis Carpentier, ita est Matheus Vermasen, ita est Stephanus Breusegem.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 5r.

vermeldt dat ze hebben “gegeven heer Pauwels Procelms opden Illen dach augusti voorde misse te lesen” wat impliceert dat toch weer Sint-Petrus’ Banden als feestdag werd uitgekozen.¹⁸⁶ Dit was ook de laatste keer dat missen werden gevierd vooraleer ze door de “stillestandt van d’exercitie vande catholike religie” niet meer mogelijk waren.¹⁸⁷ Na de herinstelling werden de activiteiten wederom gegroepeerd rond het hoogfeest.

Gedurende de eerste periode werd de mis van de broederschap gevierd aan het hoofdaltaar van de kathedraal.¹⁸⁸ Vanaf de tweede instelling werd het steevast gevierd aan het altaar van de Sacramentskapel in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, tot aan de verhuis van 1681. Het gaat dan niet om een kleinere straalkapel rond de apsis, maar om een deel van de rechterbeuk van de kerk. Preciezer was het “inde choor vanden eerwerdigen heyligen sacramente” te doen, vermoedelijk aan het uiteinde van de beuk (figuur 4).¹⁸⁹ De confraterniteit kreeg evenwel geen eigen altaar, zoals Van den Branden poneerde, maar moest het huren van de kapelmeesters van de Sacramentsbroederschap.¹⁹⁰ Dat de viering in deze kapel plaatsvond leek niet heel toevallig. In hetzelfde jaar dat de broederschap weer actief werd, waren Elias de Bie en Guillam de Campo meesters van de kapel en van de broederschap van het Allerheiligste Sacrament.¹⁹¹

In 1589 werd opnieuw een altaar geplaatst voor de Sacramentsbroederschap, waarop twee houten beelden van Petrus en Paulus werden voorzien.¹⁹² Beide beelden werden in 1593 geschonken door de romanisten die daarvoor beroep deden op de populaire beeldhouwers Robert (1570-1636) en Jan de Nole († 1624).¹⁹³ Om het project te financieren, werd beroep gedaan op de gulheid van de confraters - en die durfde nogal te variëren van persoon tot persoon. Opvallend is wel dat de Italiaanse leden beduidend guller waren dan hun confraters.

¹⁸⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 5v. Als lid van de broederschap moest Procelms een annuele bijdrage betalen, maar als celebrant werd hem hetzelfde bedrag van vier stuivers terugbetaald. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 6r.

¹⁸⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 6v.

¹⁸⁸ Zie onder andere RAA, ASJA, nr. 63, fol. 4r.

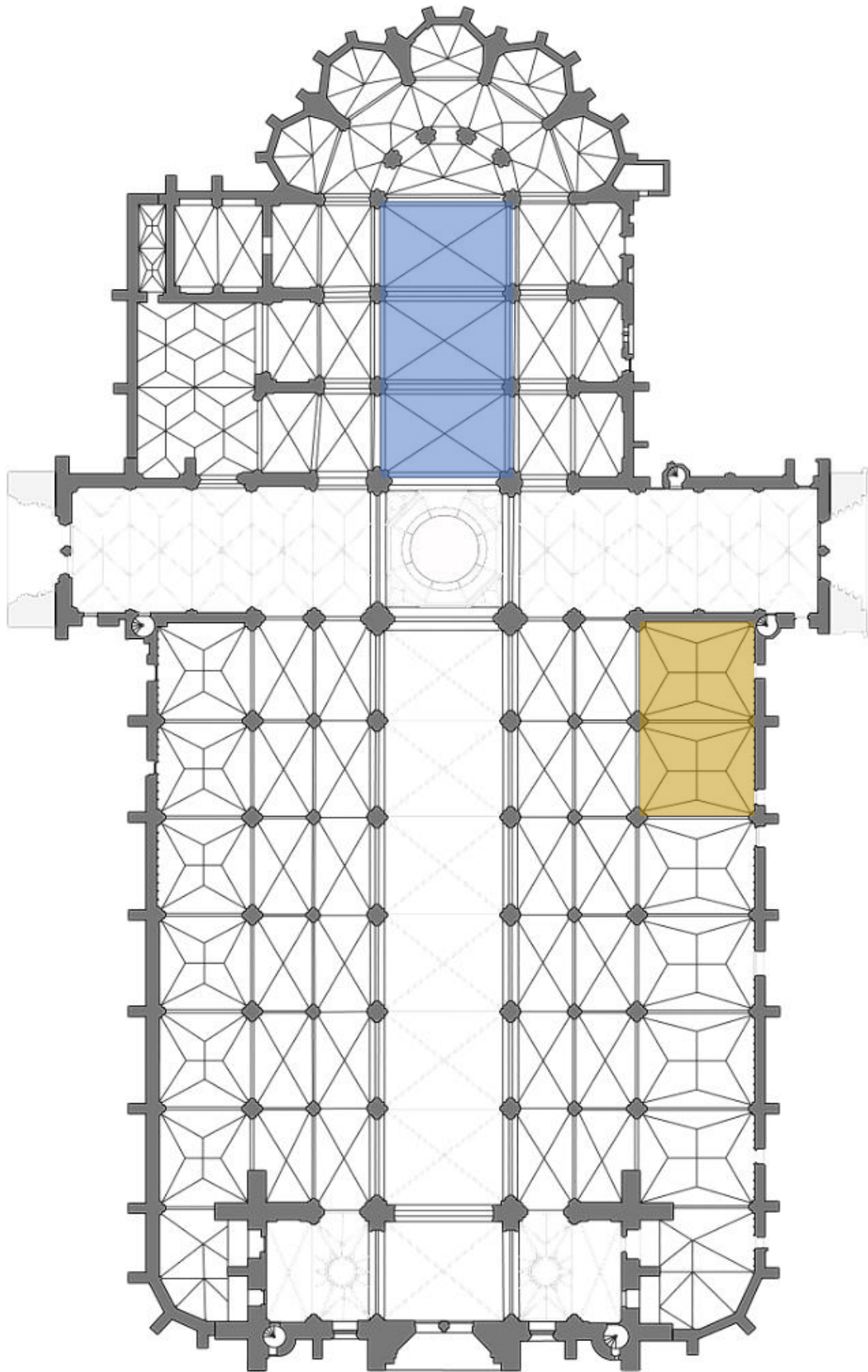
¹⁸⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 37r, 40r, 42r, 43r.

¹⁹⁰ De auteur liet zich ook zeer laatdunkend uit over de broederschap an sich. Frans Jozef Peter van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool* (Antwerpen: Buschmann, 1883), 227.

¹⁹¹ Donnet, *Notice historique sur la chapelle du T.S. Sacrement*, 88; *Chronyke van Antwerpen*, 290.

¹⁹² Stefaan Grieten, en Joke Bungeneers, red., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen. Kunstpatrimonium van het Ancien Régime*, Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen 3 (Turnhout: Brepols, 1996), 14.

¹⁹³ “Alsoo by gemenen advyse van alle de guldebroeders deser gulden, ende oock ter instancien vande meesters vande heylige sacraments capelle tonser Liever Vrouwen alhier, is geordineert geweest dat van wegen ende tot coste deser gulde souden worden gemaect twee beelden Sanctorum Petri et Pauli om gestelt te worden opden outaer vande voors. capelle, gelyck deselve opden name vande voors. heylige apostelen by mynen eerwaer-digen heere, heer Levinus Torrentius, bisschop van Antwerpen, oock is gewyt geweest. Soo heeft den deken rendant in desen tot het vervallen vande oncosten verwillicht de guldebroeders deser gulden om daerr toe te geven gelyck hier navolght. Inden eersten heeft den deken rendant in desen totte voors. figuren Sanctorum Petri et Pauli van houte Illiz weten hooge gemaect by Robrecht ende Hans Nolen geboren van Utrecht, gewillichlyck geconsenteert.” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 51r.

Figuur 4 - Grondplan van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen. De broederschap vierde haar missen eerst aan het hoofdaltaar (blauw) en verhuisde in 1589 naar het Sacramentaltaar (oker).

Giovanni Vincenzo Fossa, Tiburzio Corradini en zijn broer Ascanio schonken voor de beelden acht, tien en zes gulden.¹⁹⁴ Anderen schonken *grosso modo* twee à drie gulden, met enkele uitschieters.¹⁹⁵ Niclaes de Loos, de vermoedelijke proost van de confrérie, gaf zelfs niets.¹⁹⁶ Daarna werd nog eens extra betaald “*voor het stofferen ende schilderen vande voors. beelden.*”¹⁹⁷ Onder deken de Campo werden daarbovenop nog “*twee roosen hoeyen gestelt opde hoofden vande voors. twee figuren.*”¹⁹⁸ Nog eens een paar jaar later zou de Italiaan Giovanni Vincenzo Fossa beide beelden “*doen verciereren elck met een silveren rondeel om boven haer hoofden te stellen.*”¹⁹⁹ De beelden moeten minstens nog tot 1615 aanwezig zijn geweest in de kapel, wanneer de rekeningen hen voor een laatste keer expliciet op die plaats lokaliseren.²⁰⁰ Op 27 april 1606 ontvingen de gebroeders de Nole de opdracht voor een nieuw altaar in dezelfde kapel, van onder andere albast en rood marmer.²⁰¹ De eerste steenlegging vond pas effectief plaats op 20 augustus 1610, de voltooiing was voor rond 1615.²⁰² Het nieuwe altaar werd getooid door het Laatste Avondmaal van de romanist Otto van Veen en bevindt zich nog steeds in de kathedraal (zie infra). Andere kunstenaars werden ook vertegenwoordigd, met onder meer werken van Adam van Noort (1561-1641) en romanist Hendrick van Balen.²⁰³ Hun panelen stonden in het teken van Bijbels voedsel, een duidelijke concordantie tussen hun iconografische inventies en de kapelnaam. Van de toenmalige kapel rest vandaag door toedoen van achttiende-eeuwse verbouwingen quasi niets meer.²⁰⁴

Het religieuze gebeuren werd begeleid door een celebrant, een diaken en een subdiaken. Er werd een dubbel motet gezongen tijdens de elevatie van de hostie.²⁰⁵ De rekening van 1590-1591 geeft aan dat de viering opgeluisterd werd door tien zangers, een handvol blazers en een organist. Later (1612 en 1615) omvatte de instrumentale bezetting “*orgelen, violoncen, cornetten ende schalmeyen*” en werden meer zangers ingezet.²⁰⁶ Aan de buitenwereld werd

¹⁹⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 17r-17v.

¹⁹⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 17r-18r.

¹⁹⁶ “*Item ontfangen van heer Niclaes de Loos [...] nihil.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 15v, 17v.

¹⁹⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 20v.

¹⁹⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 29v.

¹⁹⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 35r. Toen Jan van Woonsel een inventaris van alle nagelaten goederen opstelde doordat de broederschap niet meer actief was, meldde hij dat deze “*silvere rondeelen versuckelt syn en niet meer te vinden.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 115v.

²⁰⁰ “*Den choor vande hoechweerdighe sacramente (alwaer de confraterniteit de figuren vande heijlighen apostelen Pieter ende Pauwels op haere cost hebben doen setten).*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 52r.

²⁰¹ Grieten en Bungeneers, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, 15.

²⁰² Grieten en Bungeneers, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, 16.

²⁰³ Donnet, *Notice historique sur la chapelle du T.S. Sacrement*, 74-75.

²⁰⁴ Donnet, *Notice historique sur la chapelle du T.S. Sacrement*, 14, 63-67, 70-73.

²⁰⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 13v.

²⁰⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 49r, 52r.

deze viering bekend gemaakt door klokgelui de avond voordien en voorafgaand aan de mis, én door middel van het spel van de beiaardier.²⁰⁷ Onder het dekenschap van Cornelis Schut († 1636) in 1610 werd besloten dat de confraters voortaan ook meteen de communie mochten ontvangen, na de celebrant, één van de sacramenten van de Katholieke Kerk die elke gelovige ieder jaar moest ontvangen.²⁰⁸ De introductie van een lof, gezongen en begeleid door muzikanten en orgel, na de hoogmis werd ook onder Schut bepaald.²⁰⁹ Dit vond plaats rond het middaguur of in de loop van de avond.²¹⁰ Schuts mis is ook de eerste keer dat melding gemaakt wordt van het ophangen van een aflaat verleend door Johannes Miraeus (1560-1611) aan het altaar, waarna vanuit de kansel wereldkundig gemaakt werd en gedrukte exemplaren verspreid werden over de verschillende parochiekerken.²¹¹ Dilis nam geen transcript over van het aflaat waardoor niet achterhaald kon worden

Naast een aflaat aan het altaar waren er nog objecten die steevast aanwezig waren bij de diensten van de romanisten. De knaap van de kapel van het Allerheiligste Sacrament werd verwacht de ruimte te versieren door de muren met tapijten in bruikleen van de kathedraal te behangen,²¹² en "*meyen ende strooysel*" te voorzien. Vermoedelijk werden ook twee "*schilden van bleck daer Sinte Peeter en Sinte Pauwels op geschildert syn aen deen syde ende aen dander syde S.P.Q.R.*" opgehangen "*aen de tortsen.*"²¹³ Deze werden in 1575-1576 in opdracht gegeven aan Pieter Huys (ca. 1519 - vóór 1586) en hadden het calvinistische bewind over Antwerpen dus overleefd.²¹⁴ Giovanni Vincenzo Fossa schonk in 1597-1598 als deken "*twee silveren ampullen ende een silveren scotelen om die ampullen daer op te setten om den dienst Goodts daer mede te verciereren op heuren feestdaghen*" met zijn familiewapen en -motto *In te Deo confido*.²¹⁵ Ze werden in 1757 verkocht aan zilversmid Jacobus Mertens, die ze slechts voor hun zilverwaarde aankocht om ze vermoedelijk om te smelten.²¹⁶ Aan de artistieke waarde van het ceremonieel servies valt dus te twijfelen. Hoe dan ook behoorden ze volgens een inventaris van Hendrik de Moy uit 1600 tot het eigendom van de broederschap.

²⁰⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 10r.

²⁰⁸ "*Terstont daernaer geresolvvert aengaende de communie vande guldebroeders dat die sal geschieden onder de solemnele misse recht naer de communie [...] voor den autaar publicq inde capelle.*" RAA, ASJA, nr. 63, fol. 47v.

²⁰⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 47v.

²¹⁰ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 47v, 49r.

²¹¹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 47r.

²¹² "*Item betaelt den knaep vander kercken van den autaar te verciereren ende met tapitzerye te behangen.*" RAA, ASJA, nr. 63, fol. 2r.

²¹³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 38v.

²¹⁴ Volgens de rekening werd Huys betaald "*voor tschilderen ende verlichten vande heylige patroonen deser gulden, Sinte Peeter ende Sinte Pauwels, houdende het beelt van Veronica mette effigie ons salichmakers Jesu Christi.*" Een inventaris van 1600 noemde echter geen werk dat aan die beschrijving voldeed. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 4v.

²¹⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 35r, 115v.

²¹⁶ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 445.

Een (h)eerlycke maelyt

Een fundamenteel onderdeel van elke confraterniteit was de convivialiteit, oftewel samen eten, converseren en discussiëren. Zoals iedere laatmiddeleeuwse en vroegmoderne broederschap organiseerden de romanisten daarom naast hun religieuze vieringen elk jaar een gezamenlijke maaltijd voor elkaar.²¹⁷ Niet-leden mochten ook deelnemen aan die “(h)eerlycke maelyt” indien ze net zoals alle vaste confraters de relieken van Petrus en Paulus in Rome hadden aanbeden. Volgens de rekeningen maakte enkel Tiburzio Corradini gebruik van deze regel toen hij in 1594 een vriend “*met consent mede gebrocht*” had.²¹⁸ Dat eten was trouwens ook niet zonder reden. Het feestmaal was in de Scheldestad de meest gecodificeerde vorm van sociale interactie om contacten te maken en deze te onderhouden.²¹⁹ Private locaties boden de gelegenheid om het diner te verbinden aan onbelemmerd intellectueel debat, maar waren eveneens - of misschien vooral - een plaats voor eenvoudig samenzijn en vermaak.²²⁰ Claudia Goldstein stelde resoluut dat het sociale element in deze context primeerde.²²¹ Hoewel ze ook correct opmerkte dat die humanistische ondertoon van het *convivium* elementair was, moest deze in belang onderdoen voor professionele en sociale groeikansen die hieruit voortkwamen. Paul Vandenbroeck stelde samenvattend dat “*weinig samenzijnsvormen zo belangrijk zijn geweest in het stedelijk sociaal weefsel*” als het confraternele maal, en dat was niet anders voor de romanisten.²²²

Vanaf het eerste te boek gestelde jaar (1574-1575) kwamen de confraters samen voor een maal nadat ze hun devotionele plichten “*ipso die sanctorum Petri et Pauli*” volbracht hadden.²²³ Slechts één jaar nadien werd de bijeenkomst echter verschoven naar het feest van Sint-Pieters Banden begin augustus.²²⁴ De ondertekening van de rekening voor 1576 vond immers op deze dag plaats en zoals uit latere statuten bleek, gebeurde dat normaliter één dag na het feestmaal. Het feestmaal werd gedurende deze vroege periode “*des noenens*” georganiseerd, na een mis die in de voormiddag plaatsvond.²²⁵ Doorheen de zeventiende eeuw werd vastgehouden aan het plan om 's middags na het requiem, en dus één dag na het hoogfeest, samen te eten. Toch waren er nog enkele uitzonderingen Jacques Happaert verschoof het feestmaal in 1611 naar de zondag na het hoogfeest; zijn successor Emanuel Filips Trognésius koos voor zondag 3

²¹⁷ Claessens, ‘De broederschappen te Antwerpen’, 109.

²¹⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 21v.

²¹⁹ Claudia Goldstein, *Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party*, Visual Culture in Early Modernity (Londen/New York: Routledge, 2016), 125.

²²⁰ Goldstein, *Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party*, 126.

²²¹ Goldstein, *Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party*, 4.

²²² Van der Stock, *Stad in Vlaanderen*, 78.

²²³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 2r.

²²⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 5r.

²²⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 36r, 37r.

juli.²²⁶ Alvise Dubois opteerde in 1645 voor dezelfde datum, maar liet de andere religieuze activiteiten nog steeds plaatsvinden op hun canonieke feestdag op 29 juni.²²⁷ Zoals vermeld in de statuten werd de deken geacht de eindrekening van zijn bestuursjaar op te maken na het maal. Bernard van Eyewerve schreef die rekening echter pas op 6 juli 1630, maar liet de maaltijd en religieuze vieringen wel plaatsvinden op hun traditionele dagen eind juni.²²⁸

Initieel maakten de romanisten gebruik van een etablissement in de Antwerpse binnenstad om hun samenkomsten te huisvesten. Welk dit was, veranderde elk jaar. Zo organiseerden ze het feestmaal van 1575 *inden Eenhoren* en verzorgde de waard van de *Witten Hasewint* hun bijeenkomst het jaar erna.²²⁹ Nadat het laatste maal vóór de stopzetting noodgedwongen in het huis van deken de Bie werd gehouden, hernamen de romanisten vanaf 1589 hun gewoonte om elders in Antwerpen samen te komen.²³⁰ De eerste twee jaren na hun doorstart opteerden ze voor *inden Hert* en *inde Halfmane* waar Anthoine van Haveren hun gastheer was.²³¹ Daarna moest vooral *Het Vliesken* een zeer positieve indruk hebben nagelaten op de romanisten, want daar aten ze twee opeenvolgende jaren (1591-1592 en 1592-1593) de buiken rond.²³² Dat het een populair etablissement was voor het organiseren van gildefeesten bleek uit het feit dat ook het Sint-Lucasgilde hier samenkwam om te eten.²³³

Deze traditie veranderde echter definitief in 1605 toen Artus de Rasieres (1563-1609) zijn confraters bij hem thuis ontving.²³⁴ Hij was evenwel niet de eerste: Peeter Gerardi deed het hem al voor in 1602.²³⁵ Toen die het jaar erna onverwacht nog eens het ambt van deken moest vervullen, verkoos hij een bijeenkomst in *Het Geschildert Huijs*.²³⁶ Toevallig was dat de herberg waar op dat moment de latere schilder en romanist Frans Snijders (1579-1657) nog bij zijn ouders woonde.²³⁷ Zijn directe opvolger Nicolaas de Meyere (1547-1617) koos dan weer voor een tuinfeest "*inden hoff van myn here Plano inde gasthuys beneden*."²³⁸ Na de begrafenis van Peter Paul Rubens op 2 juni 1640 organiseerden de confraters een extra bijeenkomst in

²²⁶ 29 juni viel in 1611 op een woensdag en het requiem op een donderdag. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 48r, 49r.

²²⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 82r.

²²⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 67r.

²²⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 2r, 4r.

²³⁰ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 7r.

²³¹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 8v-9r, 10r-10v.

²³² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 13v, 18v.

²³³ Rombouts en van Leries, *De Liggeren*, vol. 1, 351.

²³⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 43r.

²³⁵ "*Daerenboven heeft den voors. Gerardi als deken ipso die Sanctorum Petri et Pauli tsijnen huijse geschoncken den guldebroeders vande confraterniteit eenen eerlijcke maeltijt.*" RAA, ASJA, nr. 63, fol. 40r.

²³⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 40r-40v.

²³⁷ Susan Koslow, *Frans Snyder. Stilleven- en dierenschilder, 1579-1657* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1995), 13.

²³⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 42r.

de *Goudbloem*.²³⁹ Dat kon op twee verschillende manieren opgevat worden. Enerzijds als een traditie die aansluit bij de vereiste aanwezigheid van romanisten op begrafenissen van confraters, maar anderzijds kan het beschouwd worden als doorbreken van een statutair voorschrift dat andere bijeenkomsten van de confraters verbod.²⁴⁰ Rubens was nu eenmaal geen doorsnee persoon, binnen de Antwerpse stadsmuren noch daarbuiten (zie infra).

Kosten noch moeite werden gespaard om een luxueus feestmaal te organiseren. De ruimte werd daarom ook versierd met “*meyen*” en “*blommen*” en “*wasse keerssen opt trefoor te stellen neffens de beelden Sanctorum Petri et Pauli*.”²⁴¹ Het vele voedsel dat gedurende deze feesten naar binnen gewerkt werd, speelde evenwel de meest exuberante hoofdrol. In 1596 kregen de romanisten een variatie van vlees en groenten voorgeschoteld.²⁴² Gevogelte, vis, braadvarken, lams- en kalfsvlees werden geserveerd met rapen, bonen en artisjokken, aangevuld met kaas. Na het hoofdmaal en de stemming voor de nieuwe deken werd de middag besloten met enkele amandeltaarten, marsepein en ander suikerwerk. Het jaar nadien stond een breed assortiment aan vis op het menu: abberdaan, paling, tarbot, tong en zalm werden toen gecombineerd met meerdere soorten fruit en groenten.²⁴³ Nog een jaar later hadden ze wel weer vlees waaronder niet minder dan achttien volledige vogels - van kapoenen over kippen tot vleeskwartels.²⁴⁴ Een constante bij deze bijeenkomsten was dus het hoge volume eten dat de confraters naar binnen werkten. Ze consumeerden eens zo veel in 1593 dat de waard van *Het Vliesken* genoodzaakt was extra geld te vragen.²⁴⁵ Drank werd bij het feestmaal ook steeds in copieuze hoeveelheden voorzien. Soms betrof het bier, maar vooral de wijn vloeyde rijkelijk. Eveneens in 1593 dronken 22 aanwezigen bijvoorbeeld “*XXXVI potten wyns tot XIII stuyvers den pot*”, een sterk contrast met het feestmaal van 1577 waar slechts “*vyf potten rinschen wyn*” soldaat gemaakt werden.²⁴⁶ Een jaar later werden zowaar twee potten per deelnemende persoon voorzien.²⁴⁷ Buiten zulke wijnen uit het Rijnland ging de voorkeur van de romanisten bovenal uit naar “*Spaenschen wyn*” en “*rooden Franssen wyn*.”²⁴⁸ Zo'n keuze voor buitenlandse producten betekende meteen een

²³⁹ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 442.

²⁴⁰ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 442.

²⁴¹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 19v, 33r.

²⁴² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 25v, 27r.

²⁴³ Zaterdag 29 juni 1596 was voor zover geweten geen onthoudingsdag. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 30r-30v.

²⁴⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 33v-34r.

²⁴⁵ “*Alzoo den weert int Vliesken in het opnemen vande rekeninge hem seer was beclagende dat hy door het goet tractement by hem ten tyde vande maelyt gedaen niet en conste toecomen oft hem onthouden sonder syn groote schade. Zoo heeft den deken met advyse vande voorseide persoonen alnoch toegelegt ende betaelt*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 19v.

²⁴⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 5v, 19v.

²⁴⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 23r.

²⁴⁸ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 30r-30v.

keuze voor meer luxueuze en duurder wijnen, misschien omdat de kwaliteit van lokale wijnen door de invloed van het slechte klimaat vanaf de zestiende eeuw te wensen overliet.²⁴⁹ Zonder meer was de abundantie aan drank en voedsel een goed recept om “*met malcanderen vrolyck*” te worden, zoals Nicolaas de Meyere het opzet van het maal in 1604 omschreef.²⁵⁰

Vanaf het dekenschap van Giovanni Vincenzo Fossa ontstond de traditie onder de dekens om het maal te schenken aan hun confraters. Enkel voor de maaltijd van 29 juni 1603 werd de rekening nog eens aan de aanwezigen gepresenteerd. Toen moest Peeter Gerardi onverwacht een tweede jaar de broederschap leiden na het plotse overlijden van zijn opvolger Gerard Craenmeester. De meerkosten die kwamen kijken bij het nogmaals organiseren van een groot feestmaal konden blijkbaar niet.²⁵¹ Dat is maar al te logisch gezien de hoge kosten van de exuberante lunches. Pas in 1681, toen het eind van de eerste werkingsperiode al was ingezet, werd besloten om zowel de aanwezigen, als de afwezigen te laten betalen voor hun maaltijd.²⁵² Toen brak men ook met de decenniaoude traditie om in het huis van de consul te eten, want Gerbrand Fredericx verzamelde zijn confraters “*inden Gulden Arent op de Meir.*”²⁵³ Een maat voor niets aangezien de broederschap na die bijeenkomst wederom tot stilstand kwam.

4. CONCLUSIE

Doorheen haar bestaan heeft de “*confraterniteyt van Sinte Petrus ende Sinte Pauwels binnen der stadt van Antwerpen*” een bij momenten bewogen parcours weten af te leggen. Religieuze troebelen in de Nederlanden, intern verval en een keizerlijk edict hebben de geschiedenis van de romanisten dan ook over twee eeuwen heen getekend én gefaseerd. Tussen 1572 en 1786 wisselden drie ruimere periodes van verwoede activiteit en jaren van absolute windstilte elkaar af. Uit een nauwgezette lezing van het rekeningen- en magistraatsboek van de confrérie bleek dat de broederschap alvast in theorie relatief onopvallend was, met een hiërarchische structuur en statuten die in andere zestiende- en zeventiende-eeuwse confraterniteiten veelvoorkomend waren. De primaire activiteiten die in deze voorschriften bepaald werden, annuele misvieringen en een abundant feestmaal, pasten eveneens binnen een vroegmodern kader van devotieele corporaties en convivialiteit. In realiteit durfden de romanisten deze regels anders interpreteren

²⁴⁹ Lena Walschap, ‘In Vino Veritas. Klimatologische en socio-economische verklaringen voor de neergang van de Leuvense wijnteelt’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 17, nr. 3 (2020), 49.

²⁵⁰ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 43r.

²⁵¹ “*Overmits d’ongeluck des voors. Craenmeesters, soo heeft den voors. Gerardi als oudt ende affgaenden deken tsijnen laste genomen te doen de solemnele misse naer ouder gewoenten, ende tsanterdachs, soo sijn voorschreven vande confraternitijt, ter maeltijt gegaen.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 40r.

²⁵² “*Als oock dat den affgaede met den dienende deken soude hebben op hun te nemen van eene eerlycke maelttheyt te laeten bereyden in eene herberghe naer van soo de absenten als de presente confrers soude gehouden syn hunne quote te betaelen.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 115r.

²⁵³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 115r.

of zelfs veranderen. Zo evolueerden de plaats, datum en precieze invulling van hun activiteiten voortdurend in de eerste decennia van hun bestaan. Vanwege hun weinig exacte bronnen kon maar moeilijk bepaald worden of de romanisten zich aan het statutaire maximum van 25 leden hielden. Het ledenbestand fluctueerde alleszins constant, met na een sterkere aangroei tussen 1600 en 1620 een haast constante daling doorheen de rest van de zeventiende eeuw.

Naast het absolute ledenaantal veranderde ook de compositie van de broederschap tussen haar opstart in 1572 en de temporele stopzetting van 1681. Zo werden de eerste jaren duidelijk gedomineerd door Antwerpse religieuzen, maar vond vanaf 1589 een diversiteit aan personen en beroepstakken haar weg richting de romanisten. Het overwicht aan poorters van Antwerpen werd vervoegd door Brabanders, Hollanders en Italianen. Priesters kregen het gezelschap van staats- en stadsambtenaren, handelaars, kunstenaars en enkele kleinere beroepscategorieën waaronder juristen, ambachtslieden en militairen. Allemaal waren het zoals voorheen mannen die een Romereis hadden ondernomen, maar doorheen de zeventiende eeuw kwam een extra gedeelte noemer opsteken. Leden van de broederschap verwierven verschillende vormen van kapitaal en sleutelden zo aan hun maatschappelijke status. Romanisten behoorden voortaan zonder uitzondering tot de elite, een fenomeen dat vanaf het midden van de eeuw culmineerde in het procentueel hoge aantal aristocraten dat toetrad. Wat ooit begon als een zeer selectieve broederschap voor Romevaarders, eindigde zo in 1681 als een elitair genootschap dat bovenal wethouders en kasteelheren onder haar leden telde. Het was te midden van deze evolutie dat kunstenaars aansluiting zochten bij de confraterniteit - waardoor het mede het uitzicht van hun lidmaatschap bepaalde.

HOOFDSTUK II - KUNSTENAARS

Dorothea Bieneck stelde in haar boek over Gerard Seghers dat “*es wäre interessant zu wissen, auf wessen Vorschlag hin der Künstler als Mitglied [der Romanisten] angenommen wurde.*”²⁵⁴ Daarmee formuleerde ze een nevenvraag die fundamenteel bleek voor het beantwoorden van de centrale onderzoeksvraag in deze masterproef. Verderbouwend op zekere bevindingen uit voorgaande bladzijden zal een tweede hoofdstuk inzoomen op de kunstenaars-romanisten om zodoende een genuanceerd beeld te formuleren van de karakteristieken van hun lidmaatschap en romanist-zijn. Het eerste onderdeel zal daarom meer inzicht verschaffen over de individuele Romereis van kunstenaars. Aangezien die reis de enige nadrukkelijke vereiste was om zich in de broederschap te begeven, vormde ze tenslotte een fundamenteel element voor het typeren van lidmaatschap onder kunstenaars. Een tweede deel is de pendant van het tweede deel van het eerste hoofdstuk. Daar werd een prosopografische analyse gemaakt van de broederschap, wat een kenschets van de doorsnee romanist opleverde. Hier zal de mal die daaruit voortkwam vergeleken worden met een profiel van meesters in de confrérie. Het afsluitende onderdeel zal terugkeren naar een courante visie op kunstenaars onder de romanisten die hun aanwezigheid omschreef als opportuniteit om zich in te werken in een milieu van mecenasen. Verschillende kunstwerken van verschillende media zullen in een multidisciplinaire balanceeroefening tussen geschiedenis en kunstwetenschap betrokken worden om te achterhalen waarop zo’n aanname eventueel zou kunnen steunen.

Vooraleer dat onderzocht kan worden, moest eerst bepaald worden wat hier bedoeld wordt met een kunstenaar en welke romanisten daarom aan bod moesten komen. Om comparatieve analyses tussen de betrokken individuen niet onnodig te compliceren, werd vooreerst gekozen om uitsluitend schilders te verwerken. Andere mannen met enigszins artistieke beroepen zoals glazenier Jacob van Hove of zilversmid Artus de Rasieres werden dus niet opgenomen in deze onderzoekscluster.²⁵⁵ Een tweede criterium was dat die schilders niet volledig anoniem konden zijn buiten hun lidmaatschap van de romanisten om. Dit betekende dat ene Gaspar van Holvelt geweerd werd uit de finale selectie. Naast verschillende vermeldingen in de rekeningen tussen 1589 en 1597 werd van hem immers enkel een inschrijving in het Sint-Lucasgilde gevonden.²⁵⁶ Vanzelfsprekend werden kunstenaars die geen lid waren, maar in de literatuur toch als zodanig benaderd worden, evenzeer uitgesloten. Kunstenaars waaronder Maerten de Vos (1532-1603)

[vorige pagina] Afb. 3. Jan Brueghel, *Zicht op Rome*, detail, 1594. Pen, bruine inkt, bruin en blauw penseel op papier, 179 mm x 269 mm. Darmstadt, Hessisches Landesmuseum, inv. nr. AE 397.

²⁵⁴ Dorothea Bieneck, *Gerard Seghers, 1591-1691. Leben und Werk des Antwerpener Historienmalers*, Flämische Maler im Umkreis der grossen Meister 6 (Lingen: Luca, 1992), 24.

²⁵⁵ Jacob van Hove was na 1552 lid van het Sint-Lucasgilde. Rombouts en van Lierus, *De Liggeren*, vol. 1, 180.

²⁵⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 8r, 9v, 16r, 18r, 24r, 28v; Rombouts en van Lierus, *De Liggeren*, vol. 1, 376.

en Ambrosius Francken (1544-1618) mochten met andere woorden niet betrokken worden, in contrast met wat andere onderzoekers wel poneerden.²⁵⁷ Ten slotte voldeden Abraham Godijn (1655/1656-1724) en Jan Pieter I van Bredael (1654-1745) evenmin aan de vereisten van deze thesis. Ze werden beiden namelijk romanist naar aanleiding van de achttiende-eeuwse herstart van de broederschap waardoor ze buiten de focus van het onderzoek vielen.²⁵⁸ Finaal bleven door middel van bovenstaande selectieprocedure elf beroemde kunstenaars over die voldeden aan het viertal criteria: Otto van Veen, Jan Brueghel, Wenzel Coebergher, Hendrick van Balen, Peter Paul Rubens, Abraham Janssens, Sebastiaen Vrancx, Frans Snijders, Gerard Seghers, Jan van den Hoecke en Joannes Fijt. Het zijn de karakteristieken van hun bestaan als romanist die hier centraal staan en verderop gereconstrueerd zullen worden.

1. LIDMAATSCHAP TUSSEN SCHELDE EN TIBER

Vroegmoderne Romevaarders hadden verschillende motieven om in de stad terecht te komen, maar de gedeelde noemer was het temporeel karakter van hun oponthoud.²⁵⁹ De voornaamste reden om naar de pausenstad te reizen was volgens De Groof veeleer professioneel van aard, en met name van toepassing op mensen van eenvoudige komaf.²⁶⁰ Ze vertrokken naar de stad met het oogmerk “*om aldaer te wercken ende syn hantwerck te exerceren*” voor grootstedelijke consumenten.²⁶¹ Desondanks waren het voor de confraters van de broederschap in Antwerpen andere professionele overwegingen die hen naar Rome brachten. Zo waren sommige priesters actief aan het pontificale hof. Johannes Hemelarius was deel van het huishouden van Clemens VIII en Emanuel Trognesium kwam hier tegen besluiten van bisschop Torrentius protesteren.²⁶² Frans Goubau (1611-1647) werd als functionaris van aristocratische komaf tewerkgesteld door de ambassade van Spanje in Rome.²⁶³ Geen enkele handeldrijvende romanist runde een filiaal ergens in de stad, maar hun activiteiten elders noopten hen meer dan waarschijnlijk om ook al eens naar daar te komen. Desondanks mag hier niet vergeten worden dat dé voorwaarde voor intrede bij de romanisten een bezoek aan het graf van Petrus en Paulus was. Allen hadden ze dus minstens ten dele een devotionele reden om Rome te bezoeken, hoewel dat vermoedelijk voor het merendeel van de confraters veeleer in de marge gebeurde. Eén romanist had zeker

²⁵⁷ Men contamineerde dan de twee betekenissen van romanisme, zie supra. Herwig Todts, ‘Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen’, *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 31, nr. 2 (1993), 65.

²⁵⁸ RAA, ASJA, nr. 63, s.f.

²⁵⁹ De Groof, ‘Vlaamse wegen leiden naar Rome’, 163.

²⁶⁰ De Groof, ‘De Nazione fiamminga’, 407.

²⁶¹ De Groof, ‘De Nazione fiamminga’, 407.

²⁶² Goetschalckx, *Geschiedenis der Kanunniken*, 28, 152.

²⁶³ Emile de Borchgrave, ‘Goubau (François)’, in *Biographie nationale*, onder redactie van Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, vol. 8 (Brussel: Bruylant-Christophe, 1884-1885), 156.

een bedevaart voor ogen toen hij de Eeuwige Stad bezocht. Jan de La Flie (1633-1692) vertrok rond 1656 immers op pelgrimage naar het Heilige Land en moest daarvoor ook een tussenstop op het Italiaanse schiereiland gemaakt hebben.²⁶⁴

Naast professionele en devotieele beweegredenen was het humanistische ideaal van een vormende studiereis één van de voornaamste excuses om naar Rome af te zakken. Het waren meestal adolescente edellieden en hun geleerde tutoren die deze facultatieve *iter italicum* vaak ondernamen.²⁶⁵ Enkele van zulke leraren werden romanist. Peter Scholiers (1582/1583-1635) begeleidde bijvoorbeeld Filips Karel van Arenberg (1587-1640) voor een periode van ongeveer zes jaar doorheen het Italiaanse landschap.²⁶⁶ Willem Richardot (1579-1640) was de zoon van een hoge staatsambtenaar en trok samen met mentor Filips Rubens over de Alpen. Hun relatie zou achteraf fundamenteel blijken voor het verdere Italiaanse verhaal van Rubens en zijn broer ondanks dat hun wegen snel scheidden.²⁶⁷ Verscheidene romanisten reisden in éénzelfde elan naar Italië om er aan de universiteit te studeren - wat hen in staat stelde om Rome te bezoeken. Bovenal de universiteit van Bologna was internationaal en bij de latere confraters zeer populair. Andries van Breusegem (ca. 1552/1554-1614) en Dionysius Leermans († 1645) lieten hier hun wapenschild (afb. 4) aanbrengen rondom de centrale binnenplaats van het aartsgymnasium.²⁶⁸ Een doctorstitel in de rechten was voor Leermans een vereiste om na zijn thuiskomst kanunnik van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te worden.²⁶⁹ Daarnaast stond Cornelis van Reynegom genoteerd in de matrikels van de Noord-Italiaanse stad, waar hij een doctorstitel in de theologie behaalde.²⁷⁰ Paulus van Halmaele studeerde dan weer aan de universiteit van Padua vooraleer hij zuidwaarts reisde.²⁷¹ Rome was als bestemming voor academische ondernemingen minder voornaam, maar desondanks studeerden toch enkele romanisten hier. Gregorius Maximilianus Happaert († 1652) verkreeg er een doctortitel en Filips Rubens promoveerde tijdens zijn dienst als secretaris van kardinaal Ascanio Colonna (1560-1608) tot *doctor utriusque juris*.²⁷²

²⁶⁴ Zie voor het authentieke reisverslag van deze tocht naar het Midden-Oosten: Jozef Staes, *Antwerpsche reizigers van de vroegste tijden tot op heden* (Antwerpen: Lodewijk Janssens, 1884), 131-149.

²⁶⁵ Timmermans, 'Een elite in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', 185; Hilde de Ridder-Symoens, red., *A History of the University in Europe*, vol. 2, 4 vols. (Cambridge: Cambridge University Press 1996), 311-312, 415-419.

²⁶⁶ Timmermans, 'Een elite in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', 185.

²⁶⁷ Jan II Richardot (1570-1614) had finaal meer invloed op de vroege carrière van de schilder. Kate Bomford, 'Peter Paul Rubens and the Value of Friendship', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 54 (2003), 230-233; Mark Morford, *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius* (Princeton: Princeton University Press, 1991), 34-35.

²⁶⁸ Giuseppe Gherardo Forni, en Giovanni Battista Pighi, red., *Gli stemmi e le iscrizioni minori dell'Archiginnasio*, vol. 1, 2 vols. (Bologna: Compositori, 1964), 49, 174.

²⁶⁹ Goetschalckx, *Geschiedenis der Kanunniken*, 29.

²⁷⁰ Brigitte Dekeyzer, en Anne Margreet As-Vijvers, red., *Het van Reynegom-getijdenboek. Schenking della Failla d'Huyse* (Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2005), 50.

²⁷¹ Elda Martelozzo Forin, ed., *Acta Graduum academicorum gymnasii Patavani ab anno 1566 ad annum 1600*, *Fonti per la storia dell'Università di Padova* 20 (Rome/Padua: Antenore, 2008), 1081, 1099.

²⁷² Goetschalckx, *Geschiedenis der Kanunniken*, 197; Van Beneden, *Rubens privé*, 235.

Afb. 4. Anoniem, *Wapenschild van Dionysius Leermans*, 1600.
Fresco al secco, afmetingen onbekend. Bologna, Palazzo dell'Archiginnasio.

Kunstenars worden Romeinen

De Romereis was bij Zuid-Nederlandse kunstenaars al in voege sinds midden vijftiende eeuw, toen schilders als Rogier van der Weyden (1399-1464) en Justus van Gent (ca. 1430-na 1480) naar de pausenstad trokken.²⁷³ Alle kunstenaars die romanist werden, zetten via hun tocht dus een bestaande traditie verder, een traditie die vanaf de zestiende eeuw vooral leek op de reeds genoemde studiereis. Dat betekende echter niet dat Rome het hoofddoel was van de schilders. Hendrick van Balen werd zo op basis van diens affiniteit met het werk van Hans Rottenhammer (1564-1625) net als Joannes Fijt (1611-1661) vaker rond de Venetiaanse lagune gesitueerd.²⁷⁴ Jan Brueghel resideerde, in de voetsporen van zijn vader, tussen 1588 en 1590 eerst in Napels waar collega Wenzel Coebergher toen al een klein decennium woonde.²⁷⁵ Rubens bewoog ten slotte tussen verschillende Noord-Italiaanse steden vooraleer hij voor Vincenzo I Gonzaga van Mantua (1562-1612) Rome aandeed in 1602.²⁷⁶ Eenmaal daar wilde hij echter niet meer terugkeren naar het noorden.²⁷⁷ Andere kunstenaars zoals Frans Snijders en Jan van den Hoecke (1611-1651) gingen voor hun studie van de antieken en renaissancemeesters wel meteen naar het hart van de internationale barok. Abraham Janssens (1573/1575-1632) deed dat ook, maar opvallend genoeg niet op eigen initiatief. Hij toog in het gevolg van zijn leermeester Willem van Nieulandt (ca. 1560-1626) naar Rome rond het wisselen van de eeuwen.²⁷⁸

Niettegenstaande het humanistische belang van de Romereis onder kunstenaars, was ook professionele ambitie voor de meesten een beweegreden om die Romereis aan te vatten of te verlengen. Gerard Seghers reisde zo "*à la sollicitation de Pierre et Antoine Goetbenck, fameux négocians et amateurs de Peinture*" naar de pausenstad in hun zoektocht naar kunstwerken.²⁷⁹ Schilderen in opdracht was uiteraard ook een professionele stimulans voor deze tocht, één die eventueel voorname gevolgen had voor hun status eenmaal ze weer in de Nederlanden waren. Het merendeel van de kunstenaar-romanisten genoot immers van mecenaat door een handvol

²⁷³ Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 1.

²⁷⁴ Bettina Werche, *Hendrick van Balen (1575-1632). Ein Antwerpener Kabinetbildmaler der Rubenszeit*, vol. 1, 2 vols., *Pictura Nova* 7 (Turnhout: Brepols, 2004), 20, 44-50; Matthias Depoorter, 'Joannes Fijt', *Barok in de Zuidelijke Nederlanden*, laatste toegang op 16 augustus 2023, <https://barokinvlaanderen.vlaamsekunstcollectie.be/nl/kunstenaar/joannes-fijt>.

²⁷⁵ Bedoni, *Jan Brueghel in Italia*, 29-38; Stefano De Mieri, 'Wenzel Coebergher tra Napoli e Roma', *Prospettiva* 146 (2012), 68-87. Zie voor Pieter Bruegels reis doorheen het schiereiland: Katrien Lichtert, 'New Perspectives on Pieter Bruegel the Elder's Journey to Italy (c. 1552-1554/1555)', *Oud-Holland* 128, nr. 1 (2015), 39-54

²⁷⁶ Jaffé, *Rubens and Italy*, 9.

²⁷⁷ Rubens, *The Letters*, 39-40.

²⁷⁸ 'Abraham Janssens', RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, 7 juli 2023, <https://rkd.nl/explore/artists/41922>. Elders werd Jan Snellinck (1548-163) als zijn leermeester genoemd. Justus Müller Hofstede, 'Abraham Janssens. Zur Problematik des flämischen Caravaggismus', *Jahrbuch der Berliner Museen* 13 (1971), 215.

²⁷⁹ Florent Le Comte, *Cabinet des singularitez d'architecture, peinture, sculpture, et graveure, ou Introduction à la connoissance des plus beaux arts, figurés sous les tableaux, les statues & les estampes*, vol. 1, 3 vols. (Parijs: Estienne Picart et Nicolas Le Clerc, 1699), 307-308. Het werd ook overgenomen in: Vlieghe, 'Enkele aantekeningen betreffende Florent Le Comte's relaas', 213-214.

kardinalen. Alleen voor Janssens en Fijt werden daarvoor geen aanknopingspunten gevonden, al was überhaupt weinig geweten over hun oponthoud in Rome. Otto van Veen stond na 1575 voor drie jaar in de gratie van kardinaal Christoforo Madruzzo (1512-1578) en Brueghel maakte midden jaren negentig twaalf werken voor Ascanio Colonna.²⁸⁰ De meest toegewijde mecenas van Brueghel was echter kardinaal Federico Borromeo (1564-1631) waarmee hij decennialang correspondeerde.²⁸¹ Uit één van die brieven bleek dat Hendrick van Balen, Peter Paul Rubens en Sebastiaen Vrancx (1573-1647) tot zijn “*affettionatissimi*” behoorden - wat deed vermoeden dat het drietal gedurende hun verblijf in Rome ook banden onderhield met de kardinaal.²⁸²

Rubens genoot de bescherming van kardinaal Alessandro Peretti di Montalto (1571-1623) en werd via hem aan Scipione Borghese (1577-1633) geïntroduceerd.²⁸³ Het mecenaat van Ascanio Colonna, broodheer van zijn broer en voordien korte tijd van zijn vriend Jan Brueghel, beperkte zich tot één klein koperen schilderij van een graflegging van Christus.²⁸⁴ Vooral Rubens' opdrachten buiten het curiale mecenaat werden evenwel zeer goed gedocumenteerd. De meester haalde tijdens zijn eerste periode in Rome de opdracht binnen voor altaarstukken van de Santa Croce: een reeks van drie schilderijen in opdracht van Albrecht van Oostenrijk, wiens titelkerk het was toen die nog kardinaal was. Doorheen deze bestelling kwam hij ook in contact met kardinaal Cesare Baronio (1538-1607).²⁸⁵ Schilderijen voor de Santa Maria in Vallicella uit zijn tweede periode in de Eeuwige Stad waren dan weer het resultaat van contacten met nog een andere kardinaal, Giacomo Serra (1570-1623).²⁸⁶ Hij was toen evenwel slechts thesaurier aan het pontificaal hof en ontving het kardinalaat na Rubens' vertrek.

Johannes Turpinus (1561-1629) maakte in 1597 een prent naar een ontwerp van Vrancx, opgedragen aan kardinaal Serafino Olivario-Razalio (1538-1609), een hoge functionaris aan het pontificale hof.²⁸⁷ Zoals Vander Auwera poneerde, kon dit niet beschouwd worden als band tussen schilder en curiaal mecenaat omdat de dedicatie niet door hem gebeurde.²⁸⁸ Anderzijds

²⁸⁰ Gerlinde Gruber, Michael Odlozil, Pascale Fraiture, Christophe Maggi en Georg Prast, *Strong Women: Amazons and Persians by Otto van Veen*, Point of View 18 (Wenen: Kunsthistorisches Museum, 2017), 26; Teréz Gerszi, en Louisa Wood Ruby, red., *Jan Brueghel. A Magnificent Draughtsman*, tent. cat., Antwerpen, Sijnders- en Rockoxhuis (Kontich: BAI, 2019), 18.

²⁸¹ Lucy Charlotte Cutler, 'Virtue and Diligence. Jan Brueghel I and Federico Borromeo', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 54 (2003), 202-227.

²⁸² Brueghel, *Giovanni Brueghel pittor fiammingo*, 223-225.

²⁸³ Rubens, *The Letters*, 39-40.

²⁸⁴ Jaffé, *Rubens and Italy*, 12.

²⁸⁵ Cecilia Paolini, 'Pieter Paul Rubens a Roma tra S. Croce in Gerusalemme e S. Maria in Vallicella. Il rapporto con il cardinal Cesare Baronio', *Storia dell'Arte* 141, nr. 41 (2015), 43-52.

²⁸⁶ Jaffé, *Rubens and Italy*, 11; Magurn, *The Letters*, 22. Zie voor die stukken en opdracht: Alba Costamagna, red., *La festa del colore. Rubens alla Chiesa Nuova*, Collana di studi e ricerche della soprintendenza speciale per il polo museale romano 2 (Rome: De Luca, 2009).

²⁸⁷ Johannes Turpinus naar Sebastiaen Vrancx, *De bekering van Paulus*, 1597. Kopergravure, 412 mm x 558 mm. Napels, Certosa e Museo Nazionale di San Martino, inv. nr. 1500310167.

²⁸⁸ Joost Vander Auwera, 'Sebastiaen Vrancx' "Crossing of the Red Sea", *Art Bulletin of Victoria* 30 (1989), 10-11.

spraken de iconografische complexiteit en afmetingen van zijn geschilderde stukken vóór een intellectueel en vermogend cliënteel, waaronder kardinaal Borromeo. Jan van den Hoecke was volgens biograaf Filippo Baldinucci (1624-1697) graag gezien aan het pauselijke hof.²⁸⁹ Hij genoot bovenal bijzondere bescherming van Cassiano dal Pozzo (1588-1657), secretaris van kardinaal-nepoot Francesco Barberini (1597-1679) en groot kunstminnaar.²⁹⁰ Van den Hoecke werd voor zijn komst al aan hem geïntroduceerd via brieven van Cesare Alessandro Scaglia (1592-1641) en benadrukte daarmee de faam die hij genoot voorafgaand aan zijn reis.²⁹¹ Een portret van Luigi Caetani (1595-1642) toonde ook expliciet curiaal patronage aan.²⁹²

Toen ze in Rome verbleven stonden verschillende schilders in contact met de Nederlandse natie van de stad. Met name de kring rond botanisten Giovanni Faber (1574-1629) en Henricus Corvinus († 1639) oefende blijkbaar grote aantrekkingskracht uit, wat resulteerde in contacten die levenslang overeind bleven.²⁹³ Corvinus nam Brueghel mee naar de catacomben aan de zuidkant van de stad waar de schilder zijn naam in de kalkstenen gangen kraste.²⁹⁴ Abraham Janssens deed enkele jaren later precies hetzelfde.²⁹⁵ Een andere figuur die een centrale rol speelde binnen deze entourage van personen uit het noorden, was Paul Bril (1564-1626). Hij was leraar aan de Romeinse Accademia di San Luca en functioneerde als een welkomsfiguur voor kunstenaars.²⁹⁶ Hij bracht met name Brueghel in contact met kardinaal Borromeo en was peter van één van de dochters van Wenzel Coebergher.²⁹⁷ Interessant is dat Bril een tekening (afb. 5) aan Paulus van Halmaele deciceerde, wat die romanist in een cirkel situeerde waartoe ook kunstenaars als Brueghel, Rubens en Vrancx behoorden.²⁹⁸ Het suggereerde dat schilders reeds sinds Rome in contact konden staan met latere confraters, maar de realiteit daarvan kon

²⁸⁹ "Giovanni van Hoeck [...] fu reputato molto, particolarmente nella corte di Roma." Filippo Baldinucci, *Notizie de' Professori del Disegno, Da Cimabue in qua. Secolo V. dal 1610. al 1670* (Florence: Tartini e Franchi, 1728), 375.

²⁹⁰ Francesco Solinas, 'Cassiano dal Pozzo (1588-1657): il ritratto di Jan van den Hoecke e l'orazione di Carlo Dati', *Bollettino d'arte* 92 (1995), 141-153.

²⁹¹ Francesco Solinas, red., *I segreti di un collezionista. Le straordinarie raccolte di Cassiano dal Pozzo 1588-1657*, tent. cat., Rome, Galleria Borghese (Rome: De Luca, 2000), 34-36. Medewerking in het Rubensatelier aan projecten waaronder de *Pompa Intoitus* (1635) en plafondschilderingen voor Banqueting Hall konden hem deze naam hebben gegeven. Jahel Sanzsalazar, 'Jan Van den Hoecke: quelques précisions et nouvelles propositions pour le catalogue de son oeuvre', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 82 (2013), 45.

²⁹² Adriano Amendola, 'L'abate Giovan Cristoforo Rovelli, Frans Luycx, François Du Quesnoy, Andrea Sacchi e il mecenatismo artistico dei Caetani nel Seicento', *Storia dell'arte* 122-123 (2009), 148.

²⁹³ Jaffé, *Rubens and Italy*, 11; Godefridus Johannes Hoogewerff, 'Henricus Corvinus (Hendrik de Raeff van Delft)', *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* 2 (1936), 91-109.

²⁹⁴ Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 29.

²⁹⁵ A.H.L. Hensen, 'Nederlanders op het eind der zestiende eeuw in de catacombe van Domitilla', *De Katholiek. Godsdiensig, geschied- en letterkundig maandschrift* 149 (1916), 421-422.

²⁹⁶ Gerszi en Wood Ruby, *Jan Brueghel*, 11; Depauw en Luijten, *Antoon van Dyck*, 214-217.

²⁹⁷ Gerszi en Wood Ruby, *Jan Brueghel*, 23; Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 23.

²⁹⁸ "Paulus Bril amico suos Paulo de Halmale / faciebat Romae ques di 12 aprilis 1604." Paul Bril, *Sint-Hiëronymus in de wildernis*, 1604. Pen en zwarte inkt op papier, 217 mm x 145 mm. Parijs, Fondation Custodia, inv. nr. 6814.

Afb. 5. Paul Bril, *Sint-Hiëronymus in de wildernis*, 1604.

Pen en zwarte inkt op papier, 217 mm x 145 mm. Parijs, Fondation Custodia, inv. nr. 6814.

vooral nog niet bewezen worden. Het is dus niet zeker of zulke banden die in Rome tot stand kwamen, invloed hadden op hun latere deelname in de broederschap.

Voor de laatste drie kunstenaars die lid werden - Seghers, van den Hoecke en Fijt - kon in het verlengde van contacten met andere *fiamminghi* en kunstenaars uit het noorden gedacht worden aan de Bentvueghels. Die groep van Nederlandse kunstenaars ontstond rond 1620 en was berucht voor haar frappante rituelen en het liederlijk gedrag van haar leden. Ieder lid stond bekend onder een eigen bentnaam. Toch staat het niet vast dat ook maar één van hen effectief lid werd. Voor Seghers en van den Hoecke bestaat geen enkele aanwijzing.²⁹⁹ Van den Hoecke werd zelfs opgenomen onder de *Virtuosi al Pantheon*, een pauselijke instelling die vaak overhoop lag met de Bent.³⁰⁰ De bestaande literatuur is echter zeer vaag met betrekking tot het eventuele lidmaatschap van Joannes Fijt. Didier Bodart stelde zo dat hij niet minder dan drie bijnamen had: *Glaucus*, *Goedhaert* en *Goudvink*.³⁰¹ Hij baseerde zich daar hoegenaamd voor op een achttiende-eeuwse verzenbundel van Cornelis van Rijssen (ca. 1640-na 1708), maar daar worden de bentnamen nergens gelinkt aan personen.³⁰² Bovendien werd *Goudvink* ook nog gebruikt om naar Ignace Croon (1639-1667) te refereren, wat hijzelf bevestigde door zijn naam én bijnaam in de muren van de Santa Costanza-kerk te krassen.³⁰³ Het was met andere woorden weinig plausibel dat Fijt de bijnamen had, waardoor argumenten voor zijn bestaan als Bentvueghel vervielen. Geen van de romanisten werd dus met zekerheid lid van de Bent, wat misschien iets vertelt over een distantie tussen deze groep en bepaalde schilders. Overigens kon Cornelis Schut, pasteibakker en romanist sinds 1599, evenmin geïdentificeerd worden met een naamgenoot die interessant genoeg de bentnaam *Broodzak* meekreeg.³⁰⁴

Al dan niet opgenomen in een Nederlandse kring, er was een tijd van komen en van gaan. Niemand van de toekomstige romanisten trok evenwel direct van Rome weer huiswaarts, met uitzondering van Rubens. Hij vertrok eind 1608 uit de Eeuwige Stad nadat hij vernomen had dat zijn moeder zwaar ziek was.³⁰⁵ Enkele maanden later schreef de meester nog aan Giovanni Faber dat hij twijfelde over een eventuele terugkeer naar Rome.³⁰⁶ Eerder had aartshertog Albrecht al meermaals bij Vincenzo Gonzaga aangedrongen om hem weer naar het noorden

²⁹⁹ Zie hierover: Anne Delvingt, red., *Gérard Seghers, 1591-1651. Un peintre flamand entre Maniérisme et Caravagisme*, tent. cat., Valenciennes, Musée des Beaux-Arts (Valenciennes: Illustria Librairie des Musées, 2011), 33-34.

³⁰⁰ Hans Vlieghe, 'Nicht Jan Boeckhorst, sondern Jan van den Hoecke', *Westfalen* 68 (1990), 178; Hoogewerff, "De Nederlandsche kunstenaars te Rome", 117-150.

³⁰¹ Bodart, *Les peintres des Pays-Bas méridionaux*, vol. 1, 473-474.

³⁰² Cornelis van Rijssen, *Gedigten van C. V. Ryssen, Verdeeld in snel-, punt- en mengel-digten. Als mede eenige bend-vaarzen en liederen, In de jaren 1668. en 1669. te Romem gemaakt* (Amsterdam: Hendrik Schelte, 1704).

³⁰³ Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 114; Henk van de Schoor, 'Bentvueghel Signatures in Santa Costanza in Rome', *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 38 (1976), 83.

³⁰⁴ Hoogewerff, *De Bentvueghels*, 143.

³⁰⁵ Rubens, *The Letters*, 45-46.

³⁰⁶ Rubens, *The Letters*, 52-53.

te sturen.³⁰⁷ Anderen hadden meer lucratieve redenen om Rome te verlaten. Jan Brueghel trok in juni 1595 met kardinaal Borromeo naar Milaan nadat zijn mecenas daar tot aartsbisschop was benoemd. Frans Snijders maakte in 1609 éézelfde beweging toen hij naar Lombardije trok om er op voorspraak van Brueghel in dienst van Borromeo te treden. Zeer tegen de wens van Brueghel in vertrok hij daar echter even snel als hij gekomen was, een affront voor zijn mentor die het jaren later nog noemde in de correspondentie met zijn Italiaanse broodheer.³⁰⁸ Snijders spoedige vertrek kan eventueel gelinkt worden aan de opportuniteiten die het pas getekende Twaalfjarig Bestand (1609-1621) met zich meebracht. Het bestand trad officieel in werking op 9 april 1609 en drie maanden later stond Snijders alweer aan de poorten van zijn geboortestad.³⁰⁹ Seghers ontving zijn kardinaal mecenaat ook pas in Milaan toen hij er in dienst trad van Antonio Zapata y Cisneros (1550-1636) die hem echter meteen naar Spanje ontbood om er voor de koning te gaan werken.³¹⁰ Jan van den Hoecke zag in december 1646 lucratieve opportuniteiten aan het hof van keizer Ferdinand III (1608-1657) in Wenen.³¹¹ Daar kwam hij in contact met aartshertog Leopold Willem (1614-1662) die hem als hofschilder meenam naar de Zuidelijke Nederlanden nadat hij in 1647 tot landvoogd benoemd werd.³¹²

Kunstenaars worden romanisten

Eenmaal teruggekeerd naar Antwerpen leefde de herinnering aan Rome en bij uitbreiding het gehele schiereiland voort onder kunstenaars en hun confraters in verschillende waarneembare fenomenen.³¹³ Markante verschijnselen, zoals de mediterrane tuin van Charles de Tassis met granaat- en sinaasappelbomen, bestonden naast courantere dingen.³¹⁴ Een veelvoorkomende vorm was het extensief onderhouden van geschreven correspondentie met Italiaanse intimi. Jan Brueghel bleef zijn mecenas kardinaal Borromeo bijvoorbeeld vrij regelmatig aanschrijven, frequent geassisteerd door Rubens die als "*mio segretario*" dienstdeed.³¹⁵ Jan van den Hoecke correspondeerde enkele decennia later met een lagere intensiteit met zijn gewezen broodheer,

³⁰⁷ De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 94.

³⁰⁸ Brueghel, *Giovanni Brueghel pittor fiammingo*, 135-136; Koslow, *Frans Snyder*, 16.

³⁰⁹ Snijders was weer terug in Antwerpen rond 4 juli 1609. Dennis P. Weller, 'Peter Paul Rubens and Frans Snyder. The Business of Collaboration', in *Essays for the Exhibition Catalogue: Rubens. Inspired by Italy and Established in Antwerp*, onder redactie van Toshiharu Nakamura, 24 (Tokyo: The Mainichi Newspapers, 2013).

³¹⁰ Le Comte, *Cabinet des singularitez*, vol. 1, 308.

³¹¹ Solinas stelde incorrect dat het keizer Ferdinand II (1578-1637) betrof. Solinas, 'Cassiano dal Pozzo', 141-142.

³¹² Solinas, 'Cassiano dal Pozzo', 141-142.

³¹³ Hiermee wordt geen antwoord geformuleerd op de vraag naar het doorleven van Italiaanse mores na thuiskomst, zoals die gesteld werd in De Groof, 'Vlaamse wegen leiden naar Rome', 164.

³¹⁴ Timmermans, 'Een elite in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', 199.

³¹⁵ Brueghel, *Giovanni Brueghel pittor fiammingo*, 241, 283. Zie hierover: Rosa Argenziano, 'L'italiano di Pieter Paul Rubens in qualità di segretario di Jan Brueghel dei Velluti', *Lingue Culture Mediazioni* 3, nr. 1 (2016), 9-29.

Cassiano dal Pozzo.³¹⁶ Het gebruik van het Italiaans bleek dus fundamenteel in het sociale en intellectuele leven van de kunstenaars-romanisten, zelfs na hun thuiskomst in de Nederlanden. Dat was des te meer het geval aan het begin van de zeventiende eeuw toen het Italiaans gold als voertaal binnen het internationale humanisme waaraan velen onder hen deelnamen.³¹⁷ Daaraan verbonden ontstond ook de tendens voor het verzamelen van antieke objecten alsook kunstwerken van Italiaanse renaissancemeesters, onder zowel kunstenaars als hun confraters van de broederschap.³¹⁸ Toch waren zo'n zaken niet enkel kenmerkend voor de teruggekomen Romevaarders net omdat het in intellectuele kring tendentieuze manifestaties waren van meer universele esthetische idealen van hun tijd. De meest ultieme vorm van het doorleven van hun dagen in de Eeuwige Stad was daarom romanist worden, net omdat de broederschap selectief was en stoelde op een facultatief engagement. Romereizigers sloten zich dus alleen aan indien ze waardig genoeg bevonden waren en indien ze het zelf wensten. Hoe die betrokkenheid van kunstenaars zich daarin concretiseerde, was een indicator voor wat een romanist zijn voor hen inhield. Daardoor is inzicht verwerven in hun doen en laten binnen de broederschap van groot belang voor het juist beantwoorden van de vooropgestelde onderzoeksvraag van deze studie. Een chronologisch overzicht van hun voornaamste wapenfeiten per persoon maken verspreide informatie behapbaar - waardoor die structuur in dit onderdeel aangehouden werd.

De toetreding van Otto van Veen werd nergens genoteerd in de rekeningen, maar vond volgens het afschrift van het magistraatsboek twee jaar na zijn thuiskomst plaats, in 1597.³¹⁹ Dat is enigszins frappant daar drie andere nieuwkomers wél vermeld werden in de jaarrekening van de Antwerpse burgemeester Hendrik II van Etten (1544-1622) die dat jaar dienst deed als deken.³²⁰ Vooralsnog konden geen andere banden tussen hem en van Veen geïdentificeerd worden. Beiden hadden wel een Leidse achtergrond: de kunstenaar was er geboren, de politicus studeerde er tijdens het calvinistisch bewind in zijn vaderstad, maar die band is niet sluitend.³²¹ Voor het overige komt van Veens naam slechts drie keer voor in de rekeningen. Een eerste maal was bij zijn verkiezing tot deken van de broederschap in 1605 als opvolger van edelsmid Artus de Rasieres.³²² De summiere samenvatting die van Veen het jaar erna opstelde om het einde van zijn leiderschap te beklinken, is het tweede bericht dat die deelname

³¹⁶ Solinas, *I segreti di un collezionista*, 35.

³¹⁷ Van Beneden, *Rubens privé*, 210.

³¹⁸ Kristin Lohse Belkin, en Fiona Healy, red., *A House of Art. Rubens as Collector*, tent. cat., Antwerpen, Rubenshuis (Schoten: BAI, 2004), 11-85; Koslow, *Frans Snyders*, 19-20.

³¹⁹ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 455.

³²⁰ "Item noch ontfangen van jonker Jan van Stembor, meester Henrick de Moy ende heer Peeter Gerardi voor hen incomgelt van elck IIII guldenen." RAA, ASJA, nr. 63, fol. 32v.

³²¹ De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 63; Geertruida de Moor, 'De Antwerpenaar Hendrik Hendriksz. van Etten (1544-1622): een vluchteling die remigreerde', *Jaarboek Dirk van Eck* (1994), 21-31.

³²² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 43r.

kan onderschrijven.³²³ Onder zijn bestuur werden evenwel geen nieuwe leden aangeworven of grootse executieve besluiten verkondigd, waardoor de impact van het dekenschap beperkt moet zijn gebleven. Zijn naam verscheen een laatste keer in 1629. Toen noteerde Rogier Clarisse (1593-1636) dat “*midts het overlijden van sr. Ottavio Venius*” een nieuwe romanist werd aangenomen.³²⁴ Het is noemenswaardig dat hij op het moment van zijn overlijden in Brussel resideerde. Ondanks die verhuis bleef van Veen dus wel lid, een teken dat hij het de moeite vond om formeel verbonden te blijven aan het gezelschap. Persoonlijke en professionele baten kunnen de enige verklaring zijn voor de moeite die het vergde om ieder jaar lidgeld te betalen en de reis naar Antwerpen te ondernemen zoals de broederschap het voorschreef. Al bij al moest van Veen dus een trouw lid zijn geweest, maar één die, naar het zich laat aanzien, weinig invloed had op de toekomst van de romanisten.

Jan Brueghel liet in vergelijking met zijn oudere collega een iets grotere indruk na door de rangen van de broederschap te vervoegen. De beroemde schilderszoon maakte zijn intrede in 1599 onder het dekenschap van stadssecretaris Hendrik de Moy die zelf ook uit een kunstminnende familie stamde.³²⁵ Wederom werd echter enkel melding gemaakt van deze gebeurtenis in het vandaag verloren geachte ledenregister.³²⁶ Een decennium later werd de schilder verkozen tot deken. Naar oude gewoonte organiseerde hij daarom misvieringen en een gezamenlijke maaltijd bij hem thuis, én heette hij twee nieuwe romanisten welkom: Peter Paul Rubens en ene Michael Jacobeus, de nieuwe knaap van de broederschap.³²⁷ Het is hierdoor dat hij met zekerheid aan de basis stond van een nalatenschap dat tot ver in de tweede bestaansperiode van de broederschap zou reiken. Zijn aandeel in het aanbrengen van andere kunstenaars staat niet vast, maar is plausibel. Interessant genoeg was hij wel maar één van twee schilders die zich ook als zodanig identificeerde in hun jaarrekening - in contrast met de ellenlange titulatuur van sommige dekens of net het ontbreken daarvan bij collega's.³²⁸ Na de machtsoverdracht aan Cornelis Schut werd Brueghel niet meer bij naam genoemd tot aan zijn overlijden in 1625.³²⁹

Na Brueghel duurde het zes jaar vooraleer een nieuwe kunstenaar zijn opwachting maakte in de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus. Deze keer gebeurde dat echter niet zonder slag of stoot. In 1605 werd Wenzel Coebergher door Artus de Rasieres initieel aangenomen

³²³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 44r.

³²⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 66r.

³²⁵ Jean Bastiaensen, 'Jacques Jordaens. Telg van een schildersdynastie', *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 50, nr. 5 (2012), 38.

³²⁶ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 456.

³²⁷ “*De incomelingen vande gulde syn geweest sr. Peitro [sic] Paulo Rubens ende Michiel Jacobeus, die uyt devoti heeft geloofft de gulde te diennen voor cnape.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 46r.

³²⁸ “*Anno 1609 [...] is deken geweest Jean Brueghel, schilder.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 46r.

³²⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 62r.

in de broederschap. Omdat “*hy byde confrerie nyet mede en vergaderde*” werd zijn nominatie echter gerevoceerd en bleef de open plaats vacant.³³⁰ Hij was recent teruggekeerd uit Italië op vraag van de aartshertogen. Misschien was dat dan ook de reden waarom hij niet kwam opdagen, omdat het niet langer opportuun was om in Antwerpen banden te onderhouden. Coeberghers vacante plaats werd ingenomen door een andere schilder, Hendrick van Balen, of dat is ten minste wat Dilis’ afschrift uit het ledenregister mededeelde.³³¹ Diens vriendschapsband met Jan Brueghel én Peter Paul Rubens werd door Brueghel zelf onderschreven en vertaalde zich naar een professionele samenwerking.³³² Het is vooralsnog niet te bepalen of de oudere schilder-romanist invloed had in de voordracht van zijn vriend. Uiteindelijk was het immers deken Artus de Rasieres die hem officieel introduceerde, iemand die hij potentieel kende van zijn activiteiten bij het Sint-Lucasgilde. Hendrick van Balen was als opvolger van kanunnik en voormalig drukker Emanuel Filips Trognésius deken van de broederschap in 1612-1613. Zijn voornaamste wapenfeit was, naast de organisatie van de annuele festiviteiten, het toelaten van Jan van den Wouwere. Hij was een goede vriend van de gebroeders Rubens, maar daarnaast ook schepen, raadsman van de aartshertogen en een voornaam lid van het Antwerpse filiaal van de *respublica litteraria*.³³³ Het feit dat Hendrick van Balen hem aandroeg als nieuwe romanist, illustreert het feit dat de schilder zich in deze humanistische kringen bevond en eventueel (indirecte) contacten met de macht onderhield. Desondanks was zijn eigen rekening de laatste vermelding van de schilder in het primaire bronnenmateriaal.

Naar oude gewoonte droeg van Balen op de dag van het patroonsfeest zijn ambt over aan een andere romanist, en dat was deze keer niemand minder dan Peter Paul Rubens.³³⁴ Vier jaar eerder was hij zoals reeds vermeld toegetreden onder het dekenschap van collega en vriend Jan Brueghel. Het is plausibel dat hun vriendschap en commercieel partnerschap daar iets mee te maken had, een band die vanuit kunsthistorisch perspectief al menigmaal geanalyseerd werd.³³⁵ Die relatie mag in deze fase van hun leven niet onderschat worden. Het

³³⁰ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 43r.

³³¹ Dilis, ‘La Confrérie des Romanistes’, 456.

³³² Brueghel, *Giovanni Brueghel pittor fiammingo*, 282-283. Het drietal reisde daarnaast eind 1613 samen naar de Noordelijke Nederlanden. Sammut, ‘With a little help from his friends’, 142-143; Werche, *Hendrick van Balen*, 20. Voor het samenwerkingsverband tussen Brueghel en van Balen, zie Bettina Werche, ‘Die Zusammenarbeit von Jan Brueghel d. Ä. und Hendrick van Balen’, in *Pieter Breughel der Jüngere, Jan Brueghel der Ältere. Flämische Malerei um 1600: Tradition und Fortschritt*, onder redactie van Klaus Ertz en Christa Nitze-Ertz (Lingen: Luca, 1997), 67-74.

³³³ Joseph Lefèvre, ‘Wouwere, (Jean van den)’, in *Biographie nationale*, onder redactie van Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts, vol. 27 (Brussel: Émile Bruylant, 1938), 408-410.

³³⁴ Sammut transcribeerde een zinssnede over die machtsoverdracht als dat van Balen zijn dekenschap “aenulleert” zou hebben, maar in de rekening staat enkel dat Rubens het “dekenschap aenveert heeft.” Sammut, voetnoot 185; RAA, ASJA, nr. 63, fol. 50r.

³³⁵ Zie onder andere Anne T. Woollett, en Ariane van Suchtelen, red., *Rubens and Brueghel. A Working Friendship*, tent. cat., Los Angeles, J. Paul Getty Museum/ Den Haag, Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Mauritshuis (Zwolle:

is waar dat hun vriendschap slechts tot bloei kwam binnen collaboratieve sferen tussen 1609 en 1625, maar ze kenden elkaar ook al met zekerheid vóór Rubens' vertrek naar het Italiaanse schiereiland.³³⁶ Daarnaast was zijn broer een jaar eerder aangenomen en was het nu eenmaal zo dat Rubens' bekendheid na aankomst snel toenam, wat vorm kreeg in tal van monumentale. Tijdens zijn periode als voorman van de broederschap in 1613-1614 werden Michiel Boot en Peter Pascal de Deckere aangenomen nadat eerder dat boekjaar twee confraters overleden waren.³³⁷ Het voornaamste nalatenschap van de meester was evenwel de schenking van twee schilderijen (zie infra) die meer dan een eeuw later steeds frequent vermeld werden. Ondanks zijn naam binnen de broederschap en zijn steeds groeiende faam daarbuiten, zou ook Rubens pas na diens overlijden in 1640 weer vermeld worden. Gregorius Maximilianus Happaert roemde hem om zijn "*immortele handt*" en stelde zijn zoon Albert aan als plaatsvervanger, een teken van het aanzien dat Rubens' naam ook postuum genoot onder de romanisten.³³⁸

In 1610, slechts één jaar na Rubens' intrede, maakten nog maar eens twee kunstenaars hun opwachting in de broederschap: Abraham Janssens en Sebastiaen Vrancx.³³⁹ Net zoals dat het geval was bij hun twee schilderende voorgangers, is het waarschijnlijk dat beide mannen Cornelis Schut, de deken die hen zou voordragen, reeds eerder kenden. Ze waren namelijk ook allemaal ingeschreven in het Sint-Lucasgilde: Schut als zeer betrokken *liefhebber* en het duo als meesters.³⁴⁰ Bovendien was er met Vrancx wederom sprake van een cordiale band tussen een nieuwe kunstenaar-romanist en Brueghel, die hem onder "*mi amici*" rekende en verschillende keren met hem samenwerkte.³⁴¹ Naast die bestaande relaties tussen (voormalige) dekens en nieuwkomers speelde vooral voor Janssens eventueel nog een extra factor mee in het proces van toetreden. Rubens' terugkeer naar Antwerpen en diens introductie van een geëxalteerde barok betekenden immers dat zijn eerder classicerende werken gestaag aan populariteit moesten inboeten.³⁴² Daarom moet zijn lidmaatschap volgens Janssens-

Waanders, 2006); Joost Vander Auwera, en Sabine van Sprang, red., *Rubens. Een genie aan het werk*, tent. cat., Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (Tielt: Terra Lannoo, 2007), 107-114.

³³⁶ Ze werkten ergens tussen 1598 en 1600 bijvoorbeeld samen aan een *Amazonenslag* die tegenwoordig bewaard wordt in het Potsdammer Schloss Sanssouci. Woollett en van Suchtelen, *Rubens and Brueghel*, 44-51.

³³⁷ "In mynen tyt is overleden R.D. Emanuel Trocnesius, canonicus cathedralis ecclesiae, ende D. Egidius van Houte, ende inneghecomen D. Michael Boit ende Petrus Pascasius de Decker." RAA, ASJA, nr. 63, fol. 51r.

³³⁸ "Pietro Paulo Rubbens, dit selve jaer overleden, in wyens plaetse met gemeyne voisen gecosen is myn heere Alberto Rubbens, secretaris van Syne Maiesteyt inden Secreten Rade, synen sone." RAA, ASJA, nr. 63, fol. 77r.

³³⁹ "Met advis van meestendeel vande confrers om de swacke confrerie te verstercken ter eeren Godts ende Syne heylige apostolen [werden] innegenomen Sebastianum Vrancx ende Abraham Jansen." RAA, ASJA, nr. 63, fol. 47r.

³⁴⁰ Rombouts en van Lerijs, *De Liggeren*, vol. 1, 475; Donnet, *Het jonstich versaem*, 134, 142.

³⁴¹ Joost Vander Auwera, 'Sebastiaen Vrancx (1573-1647) en zijn samenwerking met Jan I Brueghel (1568-1625)', *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 21 (1981), 135-152; Brueghel, *Giovanni Brueghel pittor fiammingo*, 281-283.

³⁴² Joost Vander Auwera, 'Conservatieve tendensen in de contrareformatische kunst. Het geval Abraham Janssen', *De Zeventiende Eeuw* 5, nr. 1 (1989), 32-42; Müller Hofstede, 'Abraham Janssens', 234-235, 253.

expert Joost Vander Auwera gezien worden als middel om een nieuwe rivaal met gelijke wapens te kunnen beconcurreren.³⁴³ Hiermee past de kunstenaar hoegenaamd in het kraam van onderzoekers als Bert Timmermans die meenden dat kunstenaars lid werden vanuit commerciële overwegingen. Feit is wel dat Janssens voor de rest nergens vermeld werd in de rekeningen. Het is dus maar de vraag hoezeer en hoelang hij al dan niet pro forma betrokken was bij de broederschap. Daartegenover stond Sebastiaen Vrancx die minstens een actiever aandeel had binnen de broederschap door het dekenschap waar te nemen in 1616-1617, hoewel zijn bestuur niet heel opvallend bleek.³⁴⁴ Naar eigen zeggen verzorgde hij “*alle solemniteitjten [...] als oock de maelyt tot mijnen huijse*” zoals het iedere plichtsbewuste deken betaamde.³⁴⁵ Daarnaast nam de Hollandse priester Cornelis van Reynegom onder Vrancx’ bestuur de plaats in van de recent overleden proost van de romanisten, Adriaen Jodoci.³⁴⁶ Een connectie tussen beiden was er naar het zich laat aanzien niet, dus misschien berustte Vrancx’ keuze eerder op electieve vererving van de plaats aan een andere prelaat dan wel zijn invloed. Verder geven de primaire bronnen niets mee over de genreschilder, maar het is denkbaar dat zijn dood oorspronkelijk toch in de rekening van 1646-1647 vermeld stond. Indien die toen daadwerkelijk neergeschreven werd, ontbreekt ze nu namelijk uit het rekeningenboek.

Nadat Janssens en Vrancx lid werden, leek de overvloed aan nieuwe schilders-romanisten tot een einde gekomen. Bijna een decennium verstreek vooraleer animalier Frans Snijders de rangen van de broederschap mocht vervoegen in 1619.³⁴⁷ Hij werd toegelaten door Jan van den Wouwere, maar er bestond voor zover geweten geen bijzondere band tussen beide heren, beroepshalve noch informeel. Hoewel ook Snijders interesse toonde voor de antieke cultuur en positief stond tegenover het neostoïcijnse gedachtegoed van Justus Lipsius, was de schilder niet nadrukkelijk geassocieerd met Woverius’ humanistische wereld.³⁴⁸ Toch beschouwde Susan Koslow net zijn toetreding tot de romanisten als een veruitwendiging van die appreciatie van de antieken, een claim die nergens op lijkt te berusten.³⁴⁹ Misschien dat zijn voorgangers wederom de ontbrekende schakel vormden: Jan Brueghel was zijn mentor, Hendrick van Balen was zijn tweede leermeester en Peter Paul Rubens was een ideale collega

³⁴³ Joost Vander Auwera, ‘All in the Family. Abraham Janssen (1571/75-1632) and His Relations in the Antwerp Art Trade’, in *Art Auctions and Dealers. The Dissemination of Netherlandish Art during the Ancien Régime*, onder redactie van Dries Lyna, Filip Vermeylen, en Hans Vlieghe, *Studies in European Urban History (1100-1800)* 20 (Turnhout: Brepols, 2009), 29, 41.

³⁴⁴ Hetzelfde jaar was hij eveneens busmeester van het Sint-Lucasgilde. Donnet, *Het jonstich versaem*, 19.

³⁴⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 54r.

³⁴⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 54r.

³⁴⁷ “*Inde confraterniteyt Sanctorum Petri et Pauli is [...] ontfangen Francois Snijders.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 56r.

³⁴⁸ Snijders had een verzameling tronies en afgietsels van antieke borstbeelden, en richtte een ruimte van zijn huis speciaal in voor het etaleren van die collectie. Koslow, *Frans Snyders*, 19-20.

³⁴⁹ Koslow, *Frans Snyders*, 20.

voor samenwerkingen.³⁵⁰ Allemaal onderhielden ze zoals reeds vermeld goede contacten met Woverius en dat bracht Snijders eventueel in het vizier van de schepen. Toch moet hier een kanttekening bij gemaakt worden, want enerzijds was zijn relatie met Brueghel enigszins verminkt door het debacle in Milaan (zie supra) en anderzijds bleven de contacten met Rubens slechts professioneel van aard.³⁵¹ Omwille van die vertroebelde of ontbrekende amicale band onderscheidde hij zich dus van reeds eerder genoemde kunstenaars en moet de relevantie ervan voor zijn toetreding ten minste in vraag gesteld worden. Het staat daarentegen wel vast dat de rekeningen naast zijn intrede enkel nog notie maakten van zijn consulaat in 1627-1628. Dat bleek weinig opzienbarend en stond zoals steeds in het teken van de organisatie van verschillende religieuze plechtigheden en een feestmaal. Aangezien gedurende Snijders' bestuur "*niemant gestorven en is, soo en isser oock niemant ontfanghen oft in gecommen.*"³⁵² Hierdoor was het bestuur van de schilder een voorbeeld van continuïteit en werd zijn erfenis voor de verdere koers van de broederschap tot een minimum beperkt.

De relatieve rust in het aanwervingsproces van kunstenaars bleef na Snijders behouden, want pas in 1631 werd weer een schilder geïntroduceerd in de broederschap. Gerard Seghers werd onder Charles de Tassis (1591-1637) samen met ridder Guiliam de Calvart (1575-1643) binnengehaald om een "*absentie van sommige hier niet meer woenende*" te compenseren.³⁵³ Persoonlijke banden tussen consul en nieuwkomer werden niet geïdentificeerd, dus moest zijn voordracht zeer waarschijnlijk om andere redenen tot stand zijn gekomen (zie infra). Een half decennium na zijn opname onder de romanisten werd Seghers tot het ambt van consul verkozen. Het jaar erop hield de schilder zijn afsluitende jaarrekening nog beknopter dan vele anderen, maar vermeldde alsnog de toetreding van Willem Lancelots - die echter binnen het jaar overleed.³⁵⁴ Seghers maakte frappant genoeg een lapsus in deze mededeling: het woord "*midts*" gaat vooraf aan Lancelots naam, maar de verklarende reden die achter dat voegwoord had moeten komen, ontbreekt.³⁵⁵ Het behoort tot de mogelijkheden dat hier toevallig aan het overlijden van schepen Charles de Tassis in de eerste maanden van 1637 gedacht werd, maar dat die boodschap halverwege het neerschrijven ervan aan de aandacht ontsnapte. Seghers' eigen dood begin 1651 werd wel genoteerd door Peter Pascal de Deckere, waarmee de bescheiden betrokkenheid van de meester in het genootschap voorgoed ten einde kwam.³⁵⁶

³⁵⁰ Pieter II Brueghel (1564/1565-1638) was Snijders' eerste leermeester na 1593. Koslow, *Frans Snyders*, 13-16; Rombouts en van Lierus, *De Liggeren*, vol. 1, 373.

³⁵¹ Weller, 'Peter Paul Rubens and Frans Snyders', 24, 34.

³⁵² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 65r.

³⁵³ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 68r.

³⁵⁴ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 74r, 75r.

³⁵⁵ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 74r.

³⁵⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 85r.

De officieuze zwanenzang van de schilders-romanisten werd volgens het getranscribeerde ledenregister van Emiel Dilis ingeluid met de komst van Jan van den Hoecke.³⁵⁷ Indien dat zou kloppen, werd deze voormalige ateliermedewerker van Rubens in 1648 aanvaard als romanist, eventueel onder het consulaat van handelaar-wethouder Jacomo II van Eycke (1515-1515).³⁵⁸ Hij verscheen een eerste maal in de rekeningen toen hij in 1650 zelf een kort verslag schreef naar aanleiding van de laatste momenten als consul.³⁵⁹ Dit betekent dat hij in een recordtempo van één jaar tot het leiderschap van de broederschap werd verkozen. Een reden hiervoor was waarschijnlijk dat ondertussen een periode was aangebroken waarin romanisten met wat meer tegenzin het genootschap leidden vanwege alle financieel belastende verantwoordelijkheden die daarbij kwamen kijken (zie supra). Bovendien vond in het midden van de zeventiende eeuw een gewoonte ingang om de nieuwste leden snel en in quasi chronologische volgorde van toetreding consul te maken. Als resultaat hiervan verwelkomde van den Hoecke in 1650 twee romanisten: dierenschilder Joannes Fijt en toekomstig magistraat Gerbrand Fredericx, tevens de laatste consul van de broederschap in 1681.³⁶⁰ Veel langer kon van den Hoecke echter niet genieten van zijn dagen als romanist. Slechts één jaar later moest zijn opvolger Peter Pascal de Deckere melden dat de schilder overleden was.³⁶¹

Met de dood van Jan van den Hoecke bleef enkel de recent nog door hem aangeworven Joannes Fijt met zekerheid over als kunstenaar onder de romanisten.³⁶² Zoals bleek uit een verzoekschrift gedateerd op 23 februari 1657, schilderde Fijt voor de consul die hem binnenliet. Uit het document bleek echter ook dat van den Hoecke hem niet betaald had, misschien door zijn plotse overlijden, en dat diens erfgenamen het de laatste zes jaar evenmin hadden betaald noch teruggebracht.³⁶³ Beide kunstenaars kenden elkaar dus niet enkel vanuit kringen zoals het schildersgilde, maar waren dus ook verbonden aan elkaar door mecenaat dat mogelijks steunde op een vriendschappelijke relatie. Rubens kocht zo bijvoorbeeld in hetzelfde elan werken aan van bevriende kunstenaars om hen te ondersteunen in hun ondernemingen.³⁶⁴

³⁵⁷ Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 463.

³⁵⁸ Jacomo van Eycke schreef in 1664 dat hij dat jaar al "voor de tweede reyse" consul was. Hieruit valt af te leiden dat hij eerder al eens die functie bekleedde, wat daarom gesitueerd moet worden in de jaren waarvan de rekeningen ontbreken. Omdat hij volgens het ledenregister zelf slechts in 1647 romanist werd, blijven enkel 1648 en 1649 over, waardoor Jan van den Hoecke eventueel door zijn toedoen tot de broederschap kwam. RAA, ASJA, nr. 63, fol. 98r; Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 463.

³⁵⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 84r.

³⁶⁰ "Int voorlijde jaer syn gestorven de confraters mijn heer Walraven ende myn heer Schuijt, voor de welck[e] de missen van riquem geda[e]n syn naer gewoonte; in plaetse vande welcke syn aengenomen myn heer Joannes Fijt met mijn heer Gerebrant Frederickx." RAA, ASJA, nr. 63, fol. 84r.

³⁶¹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 85r.

³⁶² Snijders leefde nog tot augustus 1657, maar aangezien zijn dood niet vermeld werd door de rekeningen van het boekjaar 1657-1658, staat het niet vast dat hij nog romanist was op dat moment. Koslow, *Frans Snyder*, 28.

³⁶³ Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen*, vol. 7, 316.

³⁶⁴ Lohse Belkin en Healy, *A House of Art*, 67-68.

Andersom had Jan van den Hoecke voor zijn dood evenwel ook een schilderij aan Fijt beloofd in ruil voor een paard, maar nogmaals zag de animalier achteraf niets van de overeengekomen prestaties.³⁶⁵ Deze overeenkomst beknoot de idee van amicaal patronage misschien enigszins, maar het staat alleszins wel vast dat beiden minstens commerciële betrekkingen met elkaar onderhielden. Fijts voordracht als romanist onder het consulaat van zijn collega kwam dus met zekerheid voort uit bestaande contacten. Net zoals zijn voorganger verpopte de dierenschilder snel tot consul van de broederschap, want reeds in 1651 werd hij door zijn confraters “*met gemeine voisen*” verkozen.³⁶⁶ Hij verwelkomde de priester Abraham Meys († 1664) en voorzag de romanisten van hun traditionele bijeenkomsten.³⁶⁷ Een fraaie handtekening onderaan die jaarrekening was de laatste referentie aan Fijt als lid van de broederschap, want van zijn dood in 1661 werd nergens notie gemaakt. Hiermee eindigde ook de waarneembare aanwezigheid van kunstenaars onder de romanisten, met een naam onderaan een kort verslag dat niet zo heel veel verschilde van tientallen andere in het rekeningenboek.

2. BAROKKE SCHILDERS, BAROKKE BROEDERS (?)

Hoezeer verhielden de schilders-romanisten zich tot de andere confraters, oftewel: passen de kunstenaars in de romanistenmal die in het eerste hoofdstuk herkend werd? Dat het allemaal mannen waren, staat buiten kijf. Zeven van de elf kunstenaars werden zeker geboren in Antwerpen. Abraham Janssens was misschien een achtste, maar Vander Auwera schoof met enige twijfel ook Luik naar voren.³⁶⁸ Otto van Veen werd zoals reeds vermeld geboren in een notabele familie uit Leiden en Peter Paul Rubens kwam net als zijn oudere broer ter wereld in het Duitse Siegen. Jan Brueghel was afkomstig uit Brussel en verkreeg pas op 4 oktober 1601 het poorterschap van Antwerpen, meer dan twee jaar na zijn aankomst in de confrérie.³⁶⁹ Het bevestigde nog maar eens dat het Antwerpse burgerschap geen vereiste was om lid te worden van de romanisten.

Wanneer bekeken werd welk soort werken de betrokken schilders maakten, viel vooral de verscheidenheid aan onderwerpen op. Ze schilderden altaar- en historiestukken, portretten en veldslagen, bloem- en keukenstukken, genre- en jachtaferelen. De elfkoppige schildersgroep kende als collectief totaal geen specialisatie. Stijl was evenmin een overeenkomst tussen de kunstenaars: Otto van Veen schilderde nog met maniëristische tendensen, Rubens was het

³⁶⁵ Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen*, vol. 7, 421.

³⁶⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 85r.

³⁶⁷ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 86r.

³⁶⁸ Vander Auwera, 'All in the Family', 23.

³⁶⁹ Gerszi en Wood Ruby, *Jan Brueghel*, 11.

toonbeeld van een steröide barok; Seghers was één van de bekendste uitdragers van het caravaggisme terwijl Jan van den Hoecke een stijl ontwikkelde die het beste van barok en classicisme samenbracht. Genre en stijl waren met andere woorden geen gemene noemer wanneer het aankwam op het werven van kunstenaars. Er moest met andere woorden naar een sociaal element gekeken worden, meer bepaald het mecenaat dat ze rond het moment van toetreden genoten.

Het gros van de meesters die lid werden, genoten bescherming van de landvoogden van de Spaanse Nederlanden of stonden in hun directe dienst. Door deze kunstenaars als leden te aanvaarden, creëerden de romanisten een link tussen hun broederschap en het Brusselse hof. Het bracht met andere woorden prestige met zich mee wanneer deze mannen ontvangen werden in de broederschap. Otto van Veen werkte voor aartshertog Albrecht vanaf 1596, toen deze nog een kardinaalstitel voerde en nog maar net was aangekomen in de Nederlanden als nieuwe landvoogd.³⁷⁰ De facto betekende dat voor van Veen een continuatie van zijn eerdere positie als hofschilder onder het bestuur van Alexander Farnese en Ernst van Oostenrijk (1553-1595).³⁷¹ Wenzel Coebergher werd architect van de aartshertogen in 1605, het jaar waarin hij officieel romanist had mogen worden als hij zich aan de regels had gehouden (zie supra).³⁷² Zowel Rubens als Brueghel traden in dienst van de landvoogden in 1609, waarbij kwam dat aartshertog Albrecht eerstgenoemde al langer uit Italië wilde halen en wiens statuut als hofschilder officieel werd op 23 september.³⁷³ Het was slechts met een brief van 13 maart 1610 dat Brueghels dienst ook vanwege de Antwerpse magistraat geverifieerd werd door het hof.³⁷⁴ Aubertus Miraeus (1573-1640) verhaalde in een levensschets van de landvoogd dat die graag in het gezelschap van voornoemde kunstenaars vertoefde.³⁷⁵ Het wees wel niet zozeer op een informele vriendschap, maar duidde op appreciatie voor hun kunde en hun intellect. Daarnaast hadden de aartshertogen ten slotte nog meerdere stillelevens van Snijders in hun collectie, maar deze animalier verkreeg nooit een officiële functie.³⁷⁶

Latere landvoogden onderhielden ook bepaalde contacten met verschillende kunstenaars die romanist werden. Hoewel kardinaal-infant Ferdinand (1609-1641) opdrachten verstrekte aan verschillende romanisten, waaronder Peter Paul Rubens en Jan van den Hoecke, werden gedurende zijn bewind geen nieuwe kunstenaars opgenomen. Gerard Seghers werkte voor

³⁷⁰ Anne Buschoff, *Die Liebesemblemata des Otto van Veen. Die Amorum Emblemata (1608) und die Amoris Divini Emblemata (1615)* (Bremen: Hauschild, 2004), 136-138; De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 63, 67.

³⁷¹ Gruber e.a., *Strong Women*, 26.

³⁷² De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 202.

³⁷³ De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 94-96, 146-148; Jaffé, *Rubens and Italy*, 8.

³⁷⁴ Gerszi en Wood Ruby, *Jan Brueghel*, 12.

³⁷⁵ De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 62-63 [voetnoot 2], 98, 144, 199.

³⁷⁶ De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 171; Koslow, *Frans Snyder*, 18.

Ferdinand, maar werd pas in 1637 als hofschilder aangesteld, verschillende jaren nadat hij zich had aangesloten bij de broederschap.³⁷⁷ De toetreding van Jan van den Hoecke ging vermoedelijk ook hand in hand met zijn status als hofschilder van een landvoogd. Sinds zijn vertrek uit Rome eind 1646 tot zijn overlijden in 1651 stond hij in dienst van Leopold Willem van Oostenrijk, dus ook toen hij in 1648 romanist werd.³⁷⁸ Hij identificeerde zichzelf in zijn verslag ook als “*schilder vande caemer van Syn Hoogheijt*”.³⁷⁹ Van den Hoecke trad ook voor zijn broodheer op bij de aankoop van verschillende werken uit de collectie van de hertog van Buckingham.³⁸⁰ Daarnaast was hij ook een gegeerd schilder van altaarstukken en religieuze werken voor privéconsumptie.³⁸¹ De vreemde eend in de bijt was Joannes Fijt, een animalier die toetrad in 1650. Hij stond voor zover geweten nooit in dienst van de landvoogden in Brussel of andere Europese vorsten. Bovendien werden zijn werken niet verzameld door de meest vermogende collectioneers van de Scheldestad, maar slechts door de gegoede bourgeoisie.³⁸² Toch had Leopold Willem ook verschillende schilderijen van Fijt in zijn bezit.³⁸³ Misschien dat Jan van den Hoecke, een kennis van de dierenschilder en verzamelaar namens de landvoogd, daar wel voor iets tussen zat. Was Fijt inderdaad een uitzondering die zijn lidmaatschap bovenal te danken had aan zijn relatie met de consul, en was er dan toch geen enkele correlatie tussen romanist worden en contacten met het Brusselse hof? Dat laatste was eerder onwaarschijnlijk en zoals zo vaak in het verhaal van de broederschap bevond de waarheid zich vermoedelijk ergens in het midden. Zoals uit het voorgaande subhoofdstuk mocht blijken, was het inderdaad zo dat verschillende andere kunstenaars banden hadden met de consuls die hen voordroegen. Toch waren er evenzeer waarbij dat niet het geval was, niet in het minst Otto van Veen en Gerard Seghers, maar misschien ook Frans Sniijders. Daarom mag ook de rol van hun prestige met betrekking tot hun toetreding niet onderschat worden.

Zoals reeds gezien bouwden verschillende romanisten vóór hun intrede economisch kapitaal uit door hun handelsbetrekkingen of door vererving van financiële middelen en stadsimmobiliën. Om de positie van kunstenaars op dat vlak enigszins te bestuderen, werd

³⁷⁷ Bieneck, *Gerard Seghers*, 31-32; Delvingt, *Gérard Seghers*, 57-61.

³⁷⁸ Het intredejaar steunde enkel op Dilis' transcript van het ledenregister, want de rekeningen ontbreken voor de periode 1647-1649. Dilis, 'La Confrérie des Romanistes', 463-464.

³⁷⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 84r.

³⁸⁰ Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen*, vol. 6, 127-128, 137.

³⁸¹ Jeremias Wildens (1621-1653) bezat niet minder dan drie werken van Jan van den Hoecke toen hij slechts twee jaar na de schilder overleed. Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen*, vol. 6, 476. Voor meer over de hele productie van deze romanist, zie Sanzsalazar, 'Jan Van den Hoecke', 49-77.

³⁸² Thomas Balfe, 'The Animal and the Edible in the Work of Joannes Fyt (1611-61)' (Onuitgegeven doctoraatsproef, University of London, 2014), 292-293; 'Learned Fable, Living World: Artistry, Knowledge and Attention to Nature in Two Aesopic Paintings by Joannes Fyt', *Journal of Historians of Netherlandish Art* 13, nr. 1 (2021), voetnoot 21.

³⁸³ Matthias Depoorter, 'Joannes Fijt', *Barok in de Zuidelijke Nederlanden*, laatste toegang op 16 augustus 2023, <https://barokinvlaanderen.vlaamsekunstcollectie.be/nl/kunstenaar/joannes-fijt>.

gekeken naar aankoop van onroerende goederen voor of omtrent de toetreding. Jan Brueghel kocht op 20 december 1604 het huis *De Meerminne* in de Lange Nieuwstraat, een huis dat daarvoor nog het eigendom van Peeter Gerardi, een collega-romanist, was geweest.³⁸⁴ In 1622 moest hij deze woonst evenwel verkopen vanwege een financiële tegenslag ten gevolge van een verloren vracht schilderijen onderweg naar Milaan.³⁸⁵ Hendrick van Balen kocht in hetzelfde jaar als zijn vriend Brueghel een huis in de Lange Nieuwstraat in een periode die net vooraf ging aan zijn intrede.³⁸⁶ *De Wildeman*, een huis in dezelfde straat, volgde in 1622.³⁸⁷ Rubens kocht het nu bekende Rubenshuis aan de Wapper in 1610, maar nam er slechts in de loop van 1615 en ten laatste voor februari 1616 zijn intrek.³⁸⁸ Toch zou hij er wel het feestmaal voor de romanisten organiseren: “*een maelyt tot mynen huuse*,” want het huis waar hij verbleef tot dan toe, was niet zijn huis, maar dat van zijn schoonvader Jan Brant (1559-1639).³⁸⁹ De eigendommen die hij nadien kocht, een landgoed in Ekeren (1627) en het bekende Steen in Elewijt (1635), getuigen niet zozeer van de welvaart die de schilder genoot rond de tijd van zijn intrede.³⁹⁰ Ze tonen wel een verdere uitbouw van kapitaal aan. Zijn benoeming tot ridder door Karel I van Engeland (3 maart 1630) en Filips IV van Spanje (16 juli of 20 augustus 1631) én de titel van heer die meekwam met de aankoop van het Steen gaven bovendien aristocratische glans aan zijn economische situatie.³⁹¹ Frans Snyders en Gerard Seghers kochten ten slotte ook nieuwe woningen rond het jaar van hun intrede, in 1620 en 1630.³⁹²

Verschillende kunstenaars beschikten ook over institutioneel kapitaal, hoewel niet zozeer in de klassieke vorm van politieke macht die vaak voortkwam uit economisch kapitaal. Otto van Veen stamde uit een Leids adelgeslacht en was meester van de Brusselse Munt. Vrancx was kapitein van de burgerwacht, maar beide functies gingen ze pas bekleden nádat ze romanist werden. Men zou dus kunnen theoretiseren dat andersom het lidmaatschap van de romanisten een rol speelde in hun benoemingen, maar die losse hypothese valt moeilijk hard te maken. Otto van Veen verkreeg zijn functie met zekerheid omwille van zijn betrekkingen aan het Brusselse hof en verhuisde er zelfs met enige tegenzin voor naar het machtscentrum

³⁸⁴ Woollett en van Suchtelen, *Rubens and Brueghel*, 10-11; Sammut, 'With a little help from his friends', 130.

³⁸⁵ Gerszi en Wood Ruby, *Jan Brueghel*, 13.

³⁸⁶ Werche, *Hendrick van Balen*, vol. 1, 18; Woollett en van Suchtelen, *Rubens and Brueghel*, 11.

³⁸⁷ Werche, *Hendrick van Balen*, vol. 1, 18; Woollett en van Suchtelen, *Rubens and Brueghel*, 11.

³⁸⁸ Van Beneden, *Rubens privé*, 238, 240.

³⁸⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 51r; Van Beneden, *Rubens privé*, 237-238.

³⁹⁰ Van Beneden, *Rubens privé*, 245, 248.

³⁹¹ Van Beneden, *Rubens privé*, 246-248.

³⁹² Koslow, *Frans Snyders*, 20-21; Bieneck, *Gerard Seghers*, 31-32. Sebastiaen Vrancx kocht in 1617 een nieuwe woonst “*inde strate getrocken deur derve van den ouden schuttershoven alhier*,” maar de aankoop bleek niet zozeer een getuige van fortuin voor of omtrent zijn intrede als romanist. Donnet, *Het jonstich versaem*, 15.

van de Habsburgers.³⁹³ Vrancx' rol in de burgerwacht vloeide meer dan waarschijnlijk voort uit lidmaatschap van de Antwerpse schermersgilde waartoe hij echter pas in 1613 ging behoren, drie jaar na zijn intrede bij de romanisten.³⁹⁴ Rubens speelde dan weer een rol op het politieke toneel van zijn tijd door zijn activiteiten als diplomaat in dienst van de hertog van Mantua en aartshertogin Isabella. Het takenpakket voor de hertog van Mantua was echter minimaal en gelimiteerd tot een enkele reis naar Madrid in 1603, terwijl zijn werk voor de landvoogdes vooral tussen 1623 en haar dood in 1633 gesitueerd moet worden.³⁹⁵

Uit de professionele bezigheden van de andere romanisten bleek reeds dat er in de loop van de zeventiende eeuw een elitisering van de broederschap plaatsvond. Personen met een steeds sterkere positie in het trias van kapitalen namen steeds vaker deel aan die formele sociabiliteit, met een gedeelde hegemonie van aristocraten en magistraten als culminatiepunt. Uit voorgaande alinea mag blijken dat ook de schilders onder de romanisten een plaats hadden in deze evolutie. In tegenstelling tot de abundantie aan cultureel kapitaal en de opbouw van economisch-financieel kapitaal vóór of vlak na hun intrede had institutioneel kapitaal an sich vrij zeker geen rol in het toelatingsproces. Sociabiliteit en contacten die er mee gepaard gingen konden dat dan weer wel zijn. Des te meer confirmeerde dit wel Timmermans visie op de status van kunstenaars als gevestigde waarden, zowel sociaal-cultureel als financieel.

3. KUNST DOOR EN VOOR CONFRATERS

Wanneer iets over kunstenaars wordt geschreven, kan het een meerwaarde zijn om eveneens hun werken een plaats te gunnen. Devotionele broederschappen werden door historici wel vaker beschouwd als ontmoetingsplaats tussen kunstenaars en potentiële opdrachtgevers. Zo werd bijvoorbeeld de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van den Drogen Boom in Brugge omschreven als terrein van laatmiddeleeuwse schilders als Petrus Christus (ca. 1410-1475/1476) en Gerard David (ca. 1455-1523).³⁹⁶ Zoals reeds vermeld, gebeurde voor de zeventiende-eeuwse romanisten-kunstenaars net hetzelfde. Binnen de context van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus vormen kunstvoorwerpen inderdaad een denkbare schakel tussen de kunstenaars enerzijds en hun confraters anderzijds. Het zou meteen de tastbare confirmatie zijn van sterke sociabiliteit en het vermogen om mecenaat als het ware te versieren. Hoewel dat inderdaad een logische besluittrekking was - contacten met

³⁹³ De Maeyer, *Albrecht en Isabella*, 66.

³⁹⁴ Nora De Poorter, 'Rubens "onder de wapenen". De Antwerpse schilders als gildebreders van de kolveniers in de eerste helft van de 17de eeuw', *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 28 (1988), 252.

³⁹⁵ Rubens reisde in dienst van de aartshertogin naar Engeland, Frankrijk, de Noordelijke Nederlanden en Spanje. Van Beneden, *Rubens privé*, 243-247.

³⁹⁶ Walter Prevenier, red., *Prinsen en poorters* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1998), 161; Reinhard Strohm, 'Muzikaal en artistiek beschermheerschap in het Brugse gilde van den Drooghen Boome', *Biekorf* 83 (1983), 1-18.

socio-economische elites moesten wel resulteren in opdrachten - werd dit veelal verkondigd zonder doorgedreven onderzoek naar gegevens die een dergelijke these onderschrijven. Maar welke werken stonden effectief in relatie tot het lidmaatschap van schilders en welke schijnen slechts van die aard?

Schilderkunst

Een eerste werk dat mogelijks met de broederschap als een collectief in verband gebracht kon worden, is een *Laatste Avondmaal* van Otto van Veen (afb. 6) dat gedateerd wordt rond 1592. Het bevindt zich nu in de zuiderkruisbeuk van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen, maar werd met zekerheid gecreëerd voor het altaar van de Venerabel- of Sacramentskapel in dezelfde kerk. Dat was de plaats waar de romanisten hun vieringen hielden sinds hun doorstart in 1589 (zie supra) waarmee het altaarstuk in een zeer interessant licht terecht kwam. Had de broederschap een hand in de opdracht aan één van haar toekomstige leden? Het is niet zozeer plausibel aangezien de bestelling ervan werd uitbesteed door de Sacramentsbroederschap en omdat die corporatie als beheerder van de kapel eigenaar bleef tot begin negentiende eeuw.³⁹⁷ Bovendien bleek het bovenal de Antwerpse bisschop Laevinus Torrentius die voor de opdracht van het nieuwe altaarstuk van Veen had aanbevolen aan de kapelmeesters.³⁹⁸ Op dat moment stond de schilder nog in dienst van het Brusselse hof onder landvoogd Alexander Farnese, het teken van zijn wijdverbreide naambekendheid (zie supra). Hoewel de confrérie van romanisten dus meer dan waarschijnlijk nooit iets van doen had met de creatie van het *Laatste Avondmaal*, had het wel een symbolische functie in haar bestaan. Vanaf 1592 nam iedere confrater immers deel aan annuele missen onder het toezien oog van Christus en de apostelen zoals van Veen ze had vereeuwigd. Misschien was het - samen met zijn bekendheid - zelfs een reden om deze kunstenaar in 1597 als nieuw lid te ontvangen.

Twee werken van Peter Paul Rubens konden in tegenstelling tot het bovenstaand altaarstuk van diens leermeester wel zeker geassocieerd worden met de broederschap. Het betrof "*twee groote conterfeijtsels op panneelen by zijne handt representerende de voors. heylighen Petrus ende Paulus.*"³⁹⁹ De meester schonk deze schilderijen in 1614 na afloop van zijn jaar als deken waarna ze ieder jaar samen met alle andere meubels van de confrérie aan haar nieuwverkozen voorman werden doorgegeven. Dat gebruik bleef in voege tot 1681 en werd steeds beschreven in de jaarverslagen, wat het belang van de schenking voor de romanisten aangeeft. Gedurende het consulaat van Alexander Filips della Faille († 1698) (1668-1669) kregen beide werken zelfs

³⁹⁷ Grieten en Bungeneers, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, 384-386.

³⁹⁸ Grieten en Bungeneers, *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, 384.

³⁹⁹ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 51r.

Afb. 6. Otto van Veen, *Het Laatste Avondmaal*, ca. 1592.

Olieverf op doek, 350 cm x 247 cm. Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, inv. nr. JVDN.E.22.

nieuwe kaders aangemeten.⁴⁰⁰ Ze moesten na het opdoeken van de broederschap overigens in het bezit van die consul terecht gekomen zijn. Jan van Woonsel (1638/1640-1716) stelde in een memorandum immers dat hij de werken - met goedkeuren van de romanisten - na de dood van della Faille uit diens nalatenschap had onttrokken.⁴⁰¹ Hoewel ze daarna hoegenaamd “*tot dispositie vande confrerie*” bleven, werden de panelen na de herinstelling van de broederschap net als andere kunstobjecten en paperassen niet onder haar eigendom vermeld.⁴⁰² Pas na het overlijden van van Woonsel in 1716 werden ze door zijn broer overgedragen aan de Antwerpse bisschop en romanist Peter Josef de Francken-Sierstorpf (1667-1727).⁴⁰³ Naar aanleiding van de suppressie van katholieke broederschappen onder keizer Jozef II werden beide werken ten laatste in 1786 van de hand gedaan.⁴⁰⁴ Hierna verschenen ze nog een laatste keer op de markt toen de Londense verzameling van Michael Bryan (1757-1821) deels verkocht werd in 1798.⁴⁰⁵ Sindsdien ontbreekt elk spoor van deze twee geschonken apostelvoorstellingen - die vanwege hun ongedwongen donatie niet aan mecenaat vanuit de broederschap verbonden kan worden.

Ten minste tot 1947 werden in de Sint-Joriskerk van Antwerpen twee panelen bewaard die voldeden aan de beschrijvingen van Rubens' stukken (afb. 7 en 8).⁴⁰⁶ Het waren voorstellingen van Petrus en Paulus, geschilderd op paneel en met ongeveer dezelfde dimensies die vermeld

⁴⁰⁰ “*In dit selve jaer van mijn consulaet is gekonsenteert te doen maeken dese twee nieuwe vergulde leisten ronthom de schildereijen vande heijlige apostelen Petri et Pauli de welcke door de gemeijne liberaliteit van de heeren confreres becosticht zijn.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 103r.

⁴⁰¹ “*Naer de doot van heer Alexander Philips della Faille, gestorven anno 1698, heeft joncheer Jan van Wonsel door ordre ende teeckeninge vande onderstaende heeren van dese voortreffelycke confrerie, Hieronimus Brughmans, deken van St. Jacobs, Pasqual Ign. vanden Cruyce, buyten borgemeester, Ignatius Carena en Jan Baptista Morisses, in de maendt may 1699 in syne machte getrocken en tsynen huysse gebrogt tot dispositie vande confrerie, te weten van mevrouwe de Cordes, suster van den overleden joncheer Alex. Phil. della Faille anno 1698, de twee schilderyen vande heylige apostelen Petrus et Paulus.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 114r.

⁴⁰² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 114r, s.f.

⁴⁰³ “*De twee conterfeytzels vande HH. apostelen Petrus en Paulus [...] overgelevert aen syne hooghwaerdigheyt Petrus Josephus van Ciersdorf, bisschop van Antwerpen, als confrater van dese confraternityt, het welcke attestere alsoo de waerheyt te syn, anno 1716.*” RAA, ASJA, nr. 63, fol. 116r.

⁴⁰⁴ Hans Vlieghe, *Saints*, vol. 1, 2. vols., Corpus Rubenianum Ludwig Burchard 8 (Brussel: Arcade, 1972), 61-62. “*Voorschreven heeren, ziende dat hunnen gewoonelijken godsdienst die zij loffelijk hadden verricht tot de publicatie van het plaacaert toebrengeende suppressie aen alle confrerien had moeten onderblijven, hebben beraemt en eenstemmelijk geresolveert de somme van seventhien hondert een en sestig guldens en negen st. courant die hun nog overblijft uijt het verkoopen van twee schilderijen geschildert door P.P. Rubbens.*” Antwerpen, Rijksarchief, Archief van de Sint-Jorisparochie te Antwerpen, nr. 67B.3: *Verslagen van de vergadering van de confraters van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus*, 21 oktober 1790. Pierre Génard meldde dat die schilderijen tezamen voor fl. 1889 verkocht werden, maar dit bleek op basis van het archiefmateriaal incorrect. Pierre Génard, *Anvers à travers les âges*, vol. 2, 2 vols. (Brussel: Bruylant-Christophe, 1886), 590 [voetnoot 3].

⁴⁰⁵ *A Catalogue of All that Valuable and Magnificent Collection of Italian, French, Flemish, and Dutch Pictures, Selected with Singular Taste and Admitted Judgement, the Property of Mr. Bryan* (Londen: s.n., 1798), 11. De omstandigheden van die veiling werden verhaald door John Smith, *A Catalogue Raisonné of the Works of the Most Eminent Dutch, Flemish, and French Painters*, vol. 2, 9 vols. (Londen: Smith and Son, 1830), 210.

⁴⁰⁶ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, ‘Heilige Paulus apostel’, *BALaT. Belgian Art Links and Tools*, laatste toegang op 9 mei 2023, <https://balat.kikirpa.be/object/84295>; Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, ‘Heilige Petrus apostel’, *BALaT. Belgian Art Links and Tools*, laatste toegang op 9 mei 2023, <https://balat.kikirpa.be/object/84297>.

Afb. 7 en 8. Naar Peter Paul Rubens, *Petrus en Paulus*, eind 18de eeuw (?).

Beide olieverf op paneel, 90 cm x 65 cm. Antwerpen, Sint-Joriskerk, inv. nr. onbekend.

werden voor hun verkoop rond 1786.⁴⁰⁷ Ze werden gebaseerd op een oudere apostelreeks die de meester rond 1610 schilderde voor de hertog van Croÿ (afb. 1 en 13) die ze daarna al gauw doorverkocht aan de hertog van Lerma, een raadsman van de Spaanse koning.⁴⁰⁸ Dat de twee stukken in Antwerpen dé authentieke originelen van Rubens waren, kan vanwege een mindere artistieke kwaliteit betwist worden. Bovendien was een terugkeer naar de Sint-Joriskerk na hun verkoop eind achttiende eeuw onwaarschijnlijk waardoor het hier zeker om latere kopieën ging. Hoe het ook moge zijn, hun bewaarplaats droeg bij aan de aannemelijkheid van een hypothese dat deze panelen hetzelfde uitzicht hadden als de originelen. De Antwerpse Sint-Joriskerk was zoals vermeld na 1681 immers de verzamelplaats van de romanisten, waar ze op hun feestdag Rubens' geschenken tentoonstelden.⁴⁰⁹ Anderzijds zou dat betekenen dat de kunstenaar geen nieuwe inventies betrachtte voor deze werken, maar teruggreep naar reeds eerder uitgevoerde ontwerpen. Hij had daar in theorie inderdaad de vrijheid toe omdat het helemaal geen opdracht

⁴⁰⁷ Vlieghe, *Saints*, vol. 1, 61.

⁴⁰⁸ Het ontwerp van Petrus werd geïnspireerd door dat van Filippus. Vlieghe, *Saints*, vol. 1, 34-38; José Juan Pérez Preciado, 'Rubens' Apostelgruppe. Die Lermaserie im Prado in Madrid', in *Credo. Meisterwerke der Glaubenskunst*, onder redactie van Alexandra Dern en Ursula Härting (Mettingen: Forum der Draiflessen Collection, 2010), 40-47.

⁴⁰⁹ Vlieghe, *Saints*, vol. 1, 61.

vanuit de broederschap betrof, maar het zou bevreedend zijn. Het behoorde dan ook niet tot de standaardpraxis van Rubens om eigenhandig zijn andere werken te imiteren, want daarvoor diende per slot van rekening zijn atelier. Daarenboven impliceerden de consuls in de verslagen zelf dat ze hun schilderijen als volledig authentiek beschouwden.⁴¹⁰ Hierdoor moet alsnog met voldoende terughoudendheid naar de werken in de Antwerpse Sint-Joriskerk gekeken worden. Kortom staan momenteel enkel de gulheid van Peter Paul Rubens en confraternele appreciatie voor diens artistieke kunde als een paal boven water.

Als collectief voorzorg de broederschap dus niet in het mecenaat van Rubens of de andere kunstenaars die zich aansloten, maar wat dan met kunst in dienst van individuele romanisten? Wederom bleek Rubens hier één van de weinige zichtbare contacten te hebben. Voor Jan Brueghel maakte hij een doek dat de graftombe van zijn ouders Pieter Bruegel (ca. 1525-1569) en Mayken Coecke (ca. 1545-1578) moest sieren in de Brusselse Kapellekerk.⁴¹¹ Aangezien ze elkaar reeds kenden vóór Rubens intrede in 1609 en hun vriendschapsband, die vooral buiten de broederschap sterk gecultiveerd werd, kon het niet aan lidmaatschap verbonden worden. Hetzelfde gold voor een familieportret dat Rubens voor hem maakte en nu in de Londense Courtauld Gallery bewaard wordt.⁴¹² Voor andere portretten van confraters of hun verwanten stelde zich hetzelfde probleem. Dat zeven bekende portretten van Susanna Fourment (1599-1628), echtgenote van Arnold Lunden en schoonzus van Rubens, niet in opdracht van haar man werden vervaardigd, bleek bijvoorbeeld uit het feit dat ze allemaal uit het nalatenschap van de schilder werden verkocht, waaronder twee aan Lunden.⁴¹³

Eén portret had nog een waterkans om met de broederschap als mediator tot stand te zijn gekomen, dat van Nicolaas de Respaigne. Deze koopman werkte vooral vanuit Venetië, maar stond tussen 1611 en 1613 ook gedocumenteerd in Jeruzalem en Aleppo.⁴¹⁴ In zijn testament werd “*syn Turcks contrefeytsel gemaect van Rubbens*” (afb. 9) vermeld, dat nu geïdentificeerd kon worden als een doek in Kassel.⁴¹⁵ Het werd op stilistische gronden vóór 1620 gedateerd, wat maakte dat ook de creatie van Rubens wederom niet in verband kon worden gebracht met eventuele contacten binnen de broederschap.⁴¹⁶ De Respaigne werd namelijk pas lid in 1629,

⁴¹⁰ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 51r, 53r, 76r, 77r.

⁴¹¹ Sammut, ‘With a little help from his friends’, 129.

⁴¹² Sammut, ‘With a little help from his friends’, 126.

⁴¹³ Het hoegenaamd portret van Arnold Lunden zelf kon evenwel niet geïdentificeerd worden. Max Rooses, *Rubens' leven en werken* (Amsterdam/Antwerpen/Gent: Elsevier/De Nederlandsche Boekhandel, 1903), 302-303, 622; Hans Vlieghe, *Portraits*, vol. 2, 4 vols., Corpus Rubenianum Ludwig Burchard 19 (Londen: Harvey Miller, 1987), 132-133.

⁴¹⁴ Christine Assheuer, ‘Das Rubensporträt von Nicolas de Respaigne in der Staatlichen Gemäldegalerie in Kassel’, *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en oudheidkunde* 31 (1996), 122; Devos en Brulez, *Marchands flamands à Venise*, 395-396.

⁴¹⁵ Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen*, vol. 8, 211.

⁴¹⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. ; Vlieghe, *Portraits*, vol. 2, 145-147.

Afb. 9. Peter Paul Rubens, *Portret van Nicolaas de Respaigne*, vóór 1620.

Olieverf op doek, 205,5 cm x 119,5 cm. Kassel, Museumlandschaft Hessen Kassel, inv. nr. GK 92.

maar was daarvoor reeds een zeer gerespecteerd lid van de mercantiele elite en koesterde aristocratische aspiraties.⁴¹⁷ Het mag duidelijk zijn dat ook portretten van romanisten door romanisten moeilijk of totaal niet aan hun confraterneel samenzijn gelieerd kunnen worden.

Andere schilderijen van Rubens noch van zijn collega-schilders in de broederschap konden aan relaties met andere romanisten verbonden worden. Dat kan meerdere verklaringen hebben, die waarschijnlijk met elkaar verweven zijn. Ten eerste is het mogelijk dat er geen eerstegraadsmecenaat was tussen de confraters onderling, waardoor er ook niets te vinden valt. Indien er wel degelijk mecenaat was, is dat nu alleszins niet meer zichtbaar, omdat het niet om herkenbare portretten gaat of omdat fysieke bewijzen voor de opdracht verloren dan wel onontdekt zijn. Denk dan vooral aan contracten en betalingen. Het gebrek aan duidelijk te linken opdrachten tussen kunstenaar en confrater neemt niet weg dat verschillende onder hen werken bezaten van schilderende romanisten. Het is geweten dat verschillende leden van de broederschap volgens hun nalatenschappen substantiële kunstcollecties hadden (zie supra). Zonder bijkomende documenten als contracten of brieven die een kwalitatieve waarde geven aan het bezit, kunnen die echter niet betrokken worden. Toch is het zeer aannemelijk dat verschillende leden inderdaad betrokken waren in mecenaat van hun confraters, maar op een indirecte manier. Ze fungeerden als contactpersonen voor anderen in Antwerpen of gingen schuil achter instanties die opdrachten verstrekten. Het is dat fenomeen van verwevenheid van de elites op het vlak van mecenaat dat Timmermans beschreef in diens *opus magnum*.⁴¹⁸ Omdat een extensieve netwerkanalyse haast onmogelijk was en de relevantie van derdegraads contacten moeilijk aantoonbaar is, bleven hier enkel één-op-één contacten tussen kunstenaars en romanisten in zicht. Dat bleek alleszins op vlak van schilderkunst alvast een kaal landschap.

Prent- en tekenkunst

Prenten leenden zich duidelijker dan schilderijen voor het vinden en analyseren van eventueel mecenaat of alternatieve artistiek gegronde contacten tussen kunstenaars en hun confraters. Onderschriften legden immers veel explicieter eventuele linken bloot, met name indien ze korte dedicaties bevatten die kwalitatieve kunstenaarsrelaties aangeven. Hoewel Otto van Veen met talloze emblemata de meest productieve en bekende prentontwerper was, konden andermaal uitsluitend Rubensiaanse inventies enigszins in verband gebracht worden met de romanisten. Minstens vier prenten die naar zijn ontwerpen werden gestoken, vierden elk ieder één confrater met naam en toenaam. Een *Ecce Homo* (ca. 1630) en een voorstelling met het verhaal van de

⁴¹⁷ Hij verwierf de heerlijkheid Schoten. Katlijne Van der Stighelen en Hans Vlieghe, *Portraits*, vol. 3, 4 vols., Corpus Rubenianum Ludwig Burchard 19 (Turnhout: Brepols, 2021), 48-50; Timmermans, *Patronen van patronage*, 180.

⁴¹⁸ Timmermans, *Patronen van patronage*, 257-263.

Afb. 10. Cornelis I Galle naar Peter Paul Rubens, *Judith onthoofdt Holofernes*, ca. 1610-1611.

Kopergravure, 552 mm x 379 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R.3.25.

bronzen slang (ca. 1640) werden echter niet door de meester aan deze personen opgedragen. Het waren de uitgevers Theodoor Galle (1570-1633) en Gilles Hendricx (fl. 1640-1677) die hun prenten opdroegen aan respectievelijk Paulus van Halmaele en Frans Goubau (1611-1647).⁴¹⁹ Een gravure naar een ontwerp van Gerard Seghers werd door middel van een identiek procedé eveneens aan van Halmaele gewijd door Lucas Vorsterman (1595-1675).⁴²⁰

Een derde prent werd door wel Rubens in zijn eigen naam gededicteerd aan de gebroeders Louis en Rogier Clarisse.⁴²¹ Laatstgenoemde was een romanist, terwijl zijn broer niet verward moet worden met zijn homonieme verwant die zich ook aansloot bij de confraterniteit in 1612.⁴²² Precies daarom leek het niet plausibel dat de prent tot stand kwam door het contact binnen de broederschap, maar door een extern ontwikkelde relatie. Louis had immers niets van doen met de romanisten. Misschien dat ze buiten hun publieke rol als schepenen een band onderhielden met de kunstenaar via hun schoonbroer, Jan van den Wouwere, één van Rubens' vrienden.⁴²³ Deze humanist was de eerste om een dedicatie van zijn vriend te ontvangen - tenminste indien Rubens zich aan zijn belofte hield. Volgens een opschrift onderaan de zogeheten *Grote Judith* (afb. 10) had hij van den Wouwer bij hun ontmoeting in Verona gezworen zijn eerste prent aan hem op te dragen.⁴²⁴ Deze ontmoeting vond plaats rond het begin van de zomer in 1602 in het bijzijn van Filips Rubens die sinds de winter ervoor in Padua verbleef.⁴²⁵ Aangezien de aanzet voor de creatie van deze *Judith en Holofernes* het romanist worden van beide heren ver vooruit was, kon ook deze prent weer niet aan contacten binnen de broederschap gerelateerd worden.

Een schets van Rubens in het *album amicorum* van Paulus van Halmaele (afb. 11) kon wel met meer zekerheid gelinkt worden aan het lidmaatschap van beiden bij de broederschap. Het

⁴¹⁹ "Nobili viro D. Paulo Halmalio, Senatori Antverpiensi, Artis scultoriae cultori et patrono, Theod. Galleus DD." Cornelis I Galle, naar Peter Paul Rubens, *Ecce Homo*, ca. 1630. Kopergravure, 365 mm x 281 mm. Londen, British Museum, inv. nr. 1891.0414.1295. "Nobili ac generoso Domino dno Francisco Goubau, Toparchae de Triest, Mespelaer, etc. D.C.Q. Aegidius Henrici." Schelte à Bolswert, naar Peter Paul Rubens, *De bronzen slang*, ca. 1635. Kopergravure, 470 mm x 600 mm. Londen, British Museum, inv. nr. 1917.1208.612.

⁴²⁰ "Nobili viro D. Paulo Halmalio Senatori Antverpiensi, scultoriae artis amatori summo, Adfectissimus sui Lucas Vorsterman consecrabat." Lucas I Vorsterman naar Gerard Seghers, *Franciscus in extase*, na 1620. Kopergravure, 385 mm x 266 mm. Londen, Wellcome Collection, inv. nr. 574447i.

⁴²¹ "Ornatissimis Ludovico et Rogerio Clarisse fratribus germanis, in divi Francisci ordinem cappucinator. pie optimeq. adfectis, adfect. sui mnemosynum / Petrus Paulus Rubens cum animo et ex animo nuncupavit." Lucas I Vorsterman naar Peter Paul Rubens, *Franciscus ontvangt de stigmata*, 1620. Kopergravure, 520 mm x 350 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R.4.18; Depauw en Luijten, *Antoon van Dyck*, 60-63; Suda en Nickel, *Early Rubens*, 110.

⁴²² RAA, ASJA, nr. 63, fol. 49r, 55r.

⁴²³ Stols, *De Spaanse Brabanders*, vol. 2, 2 vols., bijlage II, stamboom 2; Bomford, 'Peter Paul Rubens', 230-233.

⁴²⁴ "Clarisso et amicissimo viro D. Ioanni Woverio paginam hanc auspicalem primumque suorum operum / typis aeneis expressum Petrus Paulus Rubenius promissi iam olim Veronae a se facti memor dat dicat." Cornelis I Galle naar Peter Paul Rubens, *Judith onthoofdt Holofernes*, ca. 1610-1611. Kopergravure, 552 mm x 379 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R3.25; Nico Van Hout, red., *Copyright Rubens. Rubens en de grafiek*, tent. cat., Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten/ Quebec, Musée National des Beaux-Arts du Québec (Gent/Amsterdam: Ludion, 2004), 32-35; Suda en Nickel, *Early Rubens*, 109-110.

⁴²⁵ Een schilderij waarin het drietal samen met Justus Lipsius figureerde, nu bewaard in het Palazzo Pitti in Florence, werd ook met deze ontmoeting in verband gebracht. Van Beneden, *Rubens privé*, 235.

Afb. 11. Peter Paul Rubens, *Venus voedt drie amors*, 1616.

Pen, bruine inkt, zwarte inkt, zwart krijt en loodwit op papier, 246 mm x 179 mm. Privécollectie.

stelt een hurkende Venus voor omringd door drie amoren en symboliseert de steeds groeiende vriendschap tussen kunstenaar en schepen. Volgens zijn handgeschreven dedicatie onderaan dateerde deze tekening van april 1616, minder dan een jaar nadat van Halmaele romanist was geworden.⁴²⁶ Zelfs indien die vriendschap ontloek door ontmoetingen binnen de broederschap, vormde Rubens' schets echter geen direct resultaat van patronage. Een *album amicorum* was dan ook een compositum van amicale krabbels of gedichten, en niet de uitkomst van een echte bestelling tegen betaling. Verschillende andere confraters hielden eveneens zo'n vroegmodern vriendenboek bij en enkele daarvan werden overgeleverd. Die *alba* van Cornelis Schoyte, Otto van Veen, Antoon van Berchem en Johannes Hemelarius bevatten echter geen artistieke noch literaire berichten van kunstenaars-romanisten.⁴²⁷

4. CONCLUSIE

Kunstenaars werden in de mogelijkheid gesteld toe te treden tot de Antwerpse broederschap van romanisten door een combinatie van verschillende factoren. Eerst en vooral werd het bijna zeker gefourneerd door contacten met andere *homines novi* die dienst deden als voormannen. Sommige van deze banden werden vóór de Romereis gecreëerd, andere eventueel binnen de context van (Zuid-)Nederlanders in de pausenstad. Het waren ogenschijnlijk echter vooral hun amicale relaties met collega-schilders die het lidmaatschap van verschillende kunstenaars een kans bood. Vooral de verbindende rol van Jan Brueghel mocht daarbij niet onderschat worden. Daarnaast was het nu eenmaal zo dat het gros van de schilders waarvoor afdoende informatie beschikbaar bleek, aansloot bij het beeld van doorsnee romanisten. Ze waren immers voor het merendeel mannen geboren in Antwerpen en verbonden hier, doorheen hun taken als schilder, een imposant netwerk aan. Connecties met curiale broodheren en het hof van opeenvolgende landvoogden brachten een prestige met zich mee dat hun lidmaatschap voor de broederschap interessanter maakte. Samen met de voortvarende economische situatie van veel kunstenaars rond het jaar van hun toetreding maakte het van hen geknipte romanisten. Ze sloten door deze aspecten dan ook perfect aan bij het elitaire karakter dat de confrérie doorheen de zeventiende eeuw steeds meer cultiveerde.

Eenmaal tot romanist benoemd bewogen de kunstenaars - wanneer ze tot deken verkozen werden - niet buiten het normale. Bestaande gebruiken bleven zodoende behouden en werden hoegenaamd steeds naar hun beste vermogen georganiseerd. Alleen toen Peter Paul Rubens besloot de confrérie twee schilderijen van Petrus en Paulus te schenken, gebeurde iets eerder ongezien. Het waren de enige kunstwerken gemaakt door een confrater die in verband konden

⁴²⁶ RAA, ASJA, nr. 63, fol. 52r.

⁴²⁷ Christiaan Lambert Heesakkers, en Kees Thomassen. *Voorlopige lijst van alba amicorum uit de Nederlanden voor 1800* ('s-Gravenhage: Koninklijke Bibliotheek, 1986), 23, 53, 93, 104.

worden gebracht met het lidmaatschap. Toch waren die stukken niet het resultaat van collectief mecenaat, maar van Rubens' eigen beslissing om beide panelen naar aanleiding van het einde van zijn dekenschap aan te bieden. Andere werken van zijn hand, van schilderijen over prenten tot een tekening, droegen ook geen concrete bewijzen voor patronage vanuit de broederschap, om over andere kunstenaars-romanisten nog maar te zwijgen. Een narratief van mecenaat als motivatie voor lidmaatschap van schilders is met andere woorden ver zoek.

ALGEMENE CONCLUSIE

Doorheen deze thesis werd onderzocht hoe het lidmaatschap van kunstenaars bij de confrérie van Sint-Petrus en Sint-Paulus in Antwerpen gekarakteriseerd kan worden. Specifiek werd dat benaderd vanuit de tendentieuze these binnen het kunsthistorisch onderzoek die veronderstelt dat betrokken schilders zekere naambekendheid genoten én zich aansloten om contacten met nieuwe klanten te faciliteren. Die aanname werd tot nog toe evenwel nooit grondig onderbouwd waardoor dit onderzoek iets kon bijbrengen aan deze vooralsnog lacunaire onderzoekstraditie. Een consciëntieuze studie van twee bronnen nagelaten door de confrérie, een rekeningenboek en het *Liber Confraternitatis*, waren fundamenteel om het verhaal van die artistieke confraters wederom te doen herleven.

Toen Otto van Veen in 1595 toetrad tot deze broederschap, werd hij lid van een organisatie die reeds een bewogen verleden van devotionele troebelen achter de rug had. Hij en de andere kunstenaars kwamen terecht in een traditionele katholieke corporatie doordrongen van recente contrareformatorische animo. Als dekens vervulden ze net als hun confraters de taken die door de zeer klassieke statuten beschreven werden met betrekking tot hun leidersfunctie. Zodoende organiseerden ze verscheidene vieringen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen naar aanleiding van het hoogfeest van hun patronen, Petrus en Paulus. Naar aloude gewoonte voorzagen de kunstenaars als afronding van hun dekenschap ook een luxueus feestmaal voor de andere romanisten, zonder dat die daarvoor moesten betalen. Enkel waar het aankwam op voordracht van nieuw bloed, speelde hun plaats binnen het cultureel en intellectueel landschap van de stad misschien een bepaalde rol. Het bleek immers zo dat kunstenaars-romanisten een onverbloemd aandeel hadden in het aanwerven van collega's, waardoor hun contributie tot het ledenbestand procentueel en absoluut toenam - ten koste van andere beroepen. Jan Brueghel nam bijvoorbeeld Peter Paul Rubens aan, maar zou ook betrokken kunnen zijn geweest bij de toetreding van andere meesters als Hendrick van Balen, Sebastiaen Vrancx en Frans Snijders. Jan van den Hoecke was dan weer zowat direct verantwoordelijk voor de intrede van de verder atypische kunstenaar-romanist Joannes Fijt. Desondanks was die bevoordeling niet echt eigen aan hun beroepsgroep, want onder andere kanunniken van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal deden hetzelfde voor prelaten toen zij de broederschap leidden.

Het collectief van elf kunstenaars dat zich aansloot, vormde *de facto* een soort van reflectie van de confraterniteit als gemeenschap. De comparatieve analyse van twee prosopografische beschouwingen toonde immers aan dat het uitzicht van deze artistieke groep overeenkomsten vertoonde met het doorsnee profiel van de gehele confrérie. Eerst en vooral waren het allemaal

[vorige pagina] Afb. 12. Gonzales Coques, *Een maaltijd van Antwerpse kunstenaars*, detail, 1644-1645. Olieverf op koper, 59 cm x 75 cm. Parijs, Musée du Petit Palais, inv. nr. DUT 943.

mannen die een Romereis hadden ondernomen. Het geslacht kwam overeen met de klassieke patriarchale visie op vroegmoderne broederschappen, het bezoek aan de pausenstad was een statutair bepaalde vereiste voor deelname. Deze Romereis van schilders verzoende meerdere aspecten van die van hun confraters: een humanistische studiereis, een devotionele bedevaart naar de tombes van Petrus en Paulus én professionele aspiraties in dienst van curiekardinalen. Ten tweede werd het gros van de kunstenaars-romanisten geboren in de Scheldestad, precies zoals dat voor het volledige ledenbestand gold. Toch was hier eveneens plaats voor individuen die elders geboren waren en op het moment van toetreden geen poorterschap van Antwerpen bezaten. Onder meer Otto van Veen uit Leiden en Jan Brueghel uit Brussel representeerden deze categorie onder de kunstenaars, waar talloze Brabanders, Hollanders en Italianen dat bij de andere romanisten deden. Ten derde had hun statuut als schilders in feite weinig betekenis, maar hun contacten met andere kunstenaars en opdrachtgevers die hiermee verbonden waren dan weer wel. Velen hadden zo curiaal of pontificaal mecenaat ontvangen in Rome. Daarnaast werkte de meerderheid van de schilders ook (vast of in los verband) voor het hof van meerdere landvoogden, een bestending van de idee dat quasi alleen personen uit de hoogste regionen van de samenleving werden toegelaten tot de broederschap. Accumulatie van economisch en sociaal kapitaal omtrent de periode van intrede, geconcretiseerd in de aankoop van meerdere onroerende goederen in Antwerpen, onderschreven dat meer. Buitenverblijven, aristocratische kwalificaties of symbolische functies die pas nadien verworven werden, hadden uiteraard geen invloed op hun keuze als romanist. Desondanks staan die wel in verband met de doorgedreven elitisering van de broederschap doorheen de zeventiende eeuw.

Het lidmaatschap van deze kunstenaars vertaalde zich voor zover dat zichtbaar was in hun directe relaties met confraters, niet in mecenaat. Slechts één tekening van Peter Paul Rubens voor Paulus van Halmaele kon met enige moeite eventueel aan het contact binnen de confrérie verbonden worden. Niettemin was het dan nog steeds een teken van waardering uit een *album amicorum* eerder dan een lucratieve opdracht, net zoals enkele dedicaties vermeld in Rubens' prenten dat ook waren. Twee panelen met voorstellingen van Petrus en Paulus die de meester in 1614 schonk aan de romanisten, bleken evenmin een resultaat van confraterneel mecenaat. Het was de kunstenaar die de confraters gratis verblijdde met deze stukken, niet de romanisten die hun schilderende confrater vereerden met een betalende opdracht. Portretten van Rubens waarop zekere leden van de broederschap of hun verwanten werden vereeuwigd, konden ook geenszins verbonden worden aan contacten in de confrérie. Hierbij moet wel een problematiek met betrekking tot identificatie van kunstwerken in nalatenschappen erkend worden, waardoor effectief mecenaat verholen kan blijven. Anderzijds versterkte het gebrek aan voorbeelden van andere kunstenaars de observatie dat de tendentieuze hypothese over professionele motieven voor lidmaatschap van kunstenaars niet adequaat kan worden geconcretiseerd.

In conclusie kan finaal gesteld worden dat kunstenaars als leden van hun confrérie identiek handelden als hun confraters, dat ze op het moment van toetreden personen waren met zekere bekendheid en dat (hypothetisch) mecenaat door hun confraters niet onderbouwd kan worden. Hun lidmaatschap laat zich met andere woorden typeren door de overeenkomsten met andere romanisten eerder dan door hun artistieke activiteiten. Hiermee is dan een bescheiden bijdrage geleverd aan het sociohistorische onderzoek over enkele van de meest befaamde kunstenaars uit de zeventiende-eeuwse Nederlanden én aan kennis over de broederschap van romanisten. Toch werd in deze studie maar één van de pistes bewandeld om tot een hoegenaamd verhaal van de schilders-romanisten en hun confraters te komen. In de loop van het onderzoek werden meerdere elementen herkend die in de toekomst nog waardevolle inzichten kunnen toevoegen aan vaststellingen die hier gemaakt werden - niet in het minst met betrekking tot het mecenaat. Zowel het rekeningenboek als het magistratsboek bieden zo een ideale basis voor het maken van een (kwalitatieve) netwerkanalyse van de romanisten, al dan niet met een sterke focus op kunstenaars. Ze stellen onderzoekers namelijk in staat een nucleus van historische individuen te ontwaren waarrond relaties gereconstrueerd kunnen worden. Misschien komen zo wel extra observaties aangaande confraterneel mecenaat naar boven in de vorm van banden die directe contacten binnen de confrérie overstegen. Het zou een titanenwerk zijn, maar een waardevolle contributie leveren aan de sociale geschiedenis van zeventiende-eeuws Antwerpen of aan het onderzoek naar kunst van schilderende confraters. Daarnaast mag voor de achttiende-eeuwse herneming van de confrérie dezelfde soort studie als hier betracht worden. Een andere context vormt immers een geheel andere broederschap, andere kunstenaars-romanisten en eventueel andere eindresultaten. Hoe dan ook is er dus materiaal genoeg om de *confraterniteit van Sinte Petrus ende Sinte Pauwels* nogmaals centraal te stellen in het historisch onderzoek. Misschien dat het via bovenstaande thesis als stimulans deze keer geen honderd jaar zal duren vooraleer iemand zich inderdaad aan zo'n nieuw verhaal van de romanisten waagt.

[volgende pagina] Afb. 13. Peter Paul Rubens, *Paulus*, 1610-1612. Olieverf op paneel, 107,5 cm x 83 cm. Madrid, Museo Nacional del Prado, inv. nr. P001657.

BIBLIOGRAFIE

ARCHIVALISCHE BRONNEN

Antwerpen, Felixarchief, *Archief van de schepenbank*, nr. 336, fol. 548: *Ten versuecke van Franchoiz van Baveren coopman*, 31 oktober 1573.

Antwerpen, Felixarchief, *Archieven van kerken en kloosters*, nr. 1847, sine folio: *Afschrift van de statuten van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus*, 17de eeuw.

Antwerpen, Rijksarchief, *Archief van de Sint-Jorisparochie te Antwerpen*, nr. 63: *Rekeningen van de oudermannen van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus*, 1574-1785.

Antwerpen, Rijksarchief, *Archief van de Sint-Jorisparochie te Antwerpen*, nr. 67B.3: *Verslagen van de vergadering van de confraters van de broederschap van Sint-Petrus en Sint-Paulus*, 21 oktober 1790.

GEDRUKTE BRONNEN

A Catalogue of All that Valuable and Magnificent Collection of Italian, French, Flemish, and Dutch Pictures, Selected with Singular Taste and Admitted Judgement, the Property of Mr. Bryan. Londen: s.n., 1798.

Baldinucci, Filippo. *Notizie de' Professori del Disegno, Da Cimabue in qua. Secolo V. dal 1610. al 1670*. Florence: Tartini e Franchi, 1728.

Chronyke van Antwerpen, vervattende, de bekeeringe ende voortgang in de waere catholyke religie [...] met alle het gedenkwaardigste tot den jaere 1775. Antwerpen: Joannes Godefridus Josephus de Roveroy, 1775.

Edict van den keyzer, raekende de afschaffing van de broederschappen opgerecht in de kerken ende kapellen welkdaenig die mogen wezen in dit land ende de opregting van een nieuw broederschap onder de benoeming van de werkende liefde van den even-naesten, hebbende den Zaeligmaeker J.C. voor beschermenden patroon. Gent: Petrus de Goesin en zoonen, 1786.

Le Comte, Florent. *Cabinet des singularitez d'architecture, peinture, sculpture, et graveure, ou Introduction à la connoissance des plus beaux arts, figurés sous les tableaux, les statues & les estampes*. Vol. 1. 3 vols. Parijs: Estienne Picart et Nicolas Le Clerc, 1699.

Ugurgieri Azzolini, Isidoro. *Le Pompe sanesi, o'vero Relazione delli huomini e donne illustri di Siena e suo stato*. 2 vols. Pistoia: Pier' Antonio Fortunati, 1649.

van der Noot, Jan. *De Poeticsche Werken van Miin Heer Vander Noot. Les Oeuvres Poetiques du Sr. Ian Vander Noot*. Antwerpen: Arnoud s'Coninx, 1593.

van Rijssen, Cornelis. *Gedigten van C. V. Ryssen, Verdeeld in snel-, punt- en mengel-digten. Als mede eenige bend-vaarzen en liederen, In de jaren 1668. en 1669. te Romen gemaakt*. Amsterdam: Hendrik Schelte, 1704.

ICONOGRAFISCHE BRONNEN

Bolswert, Schelte à, naar Peter Paul Rubens, *De bronzen slang*, ca. 1640. Kopergravure, 470 mm x 600 mm. Londen, British Museum, inv. nr. 1917.1208.612.

Bril, Paul, *Sint-Hiëronymus in de wildernis*, 1604. Pen en zwarte inkt op papier, 217 mm x 145 mm. Parijs, Fondation Custodia, inv. nr. 6814.

Galle, Cornelis I, naar Peter Paul Rubens, *Ecce Homo*, ca. 1630. Kopergravure, 365 mm x 281 mm. Londen, British Museum, inv. nr. 1891.0414.1295.

Galle, Cornelis I, naar Peter Paul Rubens, *Judith onthoofdt Holofernes*, ca. 1610-1611. Kopergravure, 552 mm x 379 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R.3.25.

Lommelin, Adriaen, naar Antoon van Dyck, *Zeger van Hontsum*, ca. 1640-1655. Kopergravure, 273 mm x 193 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R.1a.136.

Turpinus, Johannes, naar Sebastiaen Vrancx, *De bekering van Paulus*, 1597. Kopergravure, 412 mm x 558 mm. Napels, Certosa e Museo Nazionale di San Martino, inv. nr. 1500310167.

Vorsterman, Lucas I, naar Gerard Seghers, *Franciscus in extase*, na 1620. Kopergravure, 385 mm x 266 mm. Londen, Wellcome Collection, inv. nr. 574447i.

Vorsterman, Lucas I, naar Peter Paul Rubens, *Franciscus ontvangt de stigmata*, 1620. Kopergravure, 520 mm x 350 mm. Londen, British Museum, inv. nr. R.4.18.

UITGEGEVEN BRONNEN

Bertoletti, Antonino, ed. *Artisti belgi ed olandesi a Roma nei secoli XVI e XVII. Notizie e documenti raccolti negli archivi romani*. Florence: Gazzetta d'Italia, 1880.

Brueghel, Jan. *Giovanni Brueghel pittor fiammingo, o Sue lettere e quadretti esistenti presso l'Ambrosiana*. Wetenschappelijke uitgave door Giovanni Crivelli. Milaan: Boniardi-Pogliani di Ermenegildo Besozzi, 1868.

----- . *Jan Brueghel il Vecchio. Le lettere in italiano dell'Ambrosiana*. Wetenschappelijke uitgave door Rosa Argenziano. Accademia Ambrosiana. Fonti e studi 30. Milaan: Biblioteca Ambrosiana, 2019.

Brulez, Wilfrid, ed. *Marchands flamands à Venise I (1568-1605)*. Études d'histoire économique et sociale 6. Brussel: Institut historique belge de Rome, 1965.

Devos, Greta, en Wilfrid Brulez, ed. *Marchands flamands à Venise II (1606-1621)*. Études d'histoire économique et sociale 9. Brussel: Institut historique belge de Rome, 1986.

Donnet, Fernand, ed. *Het jonstich versaem der Violieren. Geschiedenis der rederijkkamer De Olijftak sedert 1480*. Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen 23. Antwerpen: Buschmann, 1907.

Duverger, Erik, ed. *Antwerpse kunstinventarissen in de zeventiende eeuw*. 14 vols. Fontes Historiae Artis Neerlandicae. Bronnen voor de kunstgeschiedenis van de Nederlanden 1. Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 1984-2009.

Hoogewerff, Godefridus Johannes, ed. *Nederlandsche kunstenaars te Rome, 1600-1725. Uittreksels uit de parochiale archieven*. Studiën van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome 3. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1942.

Martellozzo Forin, Elda, ed. *Acta Graduum academicorum gymnasii Patavani ab anno 1566 ad annum 1600*. Fonti per la storia dell'Università di Padova 20. Rome/Padua: Antenore, 2008.

Orbaan, Johannes Albertus Franciscus, en Godefridus Johannes Hoogewerff, ed. *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden in Italië*. 3 vols. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1911-1917.

Rombouts, Philippe, en Théodore van Leries, ed. *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk: 'Wt ionsten versaemt'*. 2 vols. Antwerpen: Feliciaen Baggerman, 1872-1876.

Rubens, Peter Paul. *Correspondance de Rubens*. Wetenschappelijke uitgave door Paul Colin. 2 vols. Brussel: Nouvelle société d'édition, 1934.

----- . *The Letters of Peter Paul Rubens*. Wetenschappelijke uitgave door Ruth Saunders Magurn. Cambridge: Harvard University Press, 1955.

----- . *Tra Fiandre e Italia: Rubens 1600-1608. Regesto biografico-critico*, Wetenschappelijke uitgave door Raffaella Morselli. Rome: Viella, 2018.

Ullens, Franciscus Godefridus, ed. *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575; gevolgd van eene beschryving van de historie en het landt van Brabant, sedert het jaer 51 vóór J.-C., tot 1565 na J.-C., volgens een onuitgegeven handschrift van de XVIe eeuw*. Antwerpen: Johannes Petrus van Dieren, 1843.

Waterschoot, Werner, ed. *De Poeticsche werken*. 3 vols. Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1975.

WERKEN

Amendola, Adriano. 'L'abate Giovan Cristoforo Rovelli, Frans Luycx, François Du Quesnoy, Andrea Sacchi e il mecenatismo artistico dei Caetani nel Seicento'. *Storia dell'arte* 122 (2009): 147-176.

Argenziano, Rosa. 'L'italiano di Pieter Paul Rubens in qualità di segretario di Jan Brueghel dei Velluti'. *Lingue Culture Mediazioni* 3, nr. 1 (2016): 9-29.

Assheuer, Christine. 'Das Rubensporträt von Nicolas de Respaigne in der Staatlichen Gemäldegalerie in Kassel'. *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis en oudheidkunde* 31 (1996): 121-125.

Babel, Rainer, en Werner Paravicini, red. *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Beihefte der Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte 60. Ostfildern: Thorbecke, 2005.

Balestracci, Duccio. 'Le confraternite romane fra tardo medioevo ed età moderna nei contributi della recente storiografia'. *Archivio Storico Italiano* 146, nr. 2 (1988): 321-330.

Balfe, Thomas. 'Learned Fable, Living World: Artistry, Knowledge and Attention to Nature in Two Aesopic Paintings by Joannes Fyt'. *Journal of Historians of Netherlandish Art* 13, nr. 1 (2021): 1-27.

----- . 'The Animal and the Edible in the Work of Joannes Fyt (1611-61)'. Onuitgegeven doctoraatsproef, University of London, 2014.

Bastiaensen, Jean. 'Jacques Jordaens. Telg van een schildersdynastie'. *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 50, nr. 5 (2012): 34-39.

Bedoni, Stefania. *Jan Brueghel in Italia e il Collezionismo del Seicento*. Florence: Rotoffset, 1983.

Bieneck, Dorothea. *Gerard Seghers, 1591-1691. Leben und Werk des Antwerpener Historienmalers*. Flämische Maler im Umkreis der grossen Meister 6. Lingen: Luca, 1992.

Bijsterveld, Arnoldus Johannes Alfonsus, en Paul Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen'. *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003): 7-48.

Black, Jeremy. *Italy and the Grand Tour*. New Haven: Yale University Press, 2003.

Blom, Johannes Cornelis Hendrik, en Emiel Lamberts, red. *Geschiedenis van de Nederlanden*. Amsterdam: Prometheus, 2016.

Bodart, Didier. *Les peintres des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège à Rome au XVIIème siècle*. 2 vols. Brussel: Institut historique belge de Rome, 1970.

Bomford, Kate. 'Peter Paul Rubens and the Value of Friendship'. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 54 (2003): 228-257.

Brosens, Koenraad, Klara Alen, Astrid Slegten, e.a. 'MapTap and Cornelia. Foundations of a Slow Digital Art History and Formal Art Historical Social Network Research'. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 79 (2016): 315-330.

Buschoff, Anne. *Die Liebesemblematis des Otto van Veen. Die Amorum Emblemata (1608) und die Amoris Divini Emblemata (1615)*. Bremen: Hauschild, 2004.

Cerutti, Wim. *Haarlemse Jeruzalemvaarders*. Haarlem: Spaar en Hout, 2010.

Claessens, Marie-Thérèse. 'De broederschappen te Antwerpen van de 14de eeuw tot circa 1600'. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1969.

Costamagna, Alba, red. *La festa del colore. Rubens alla Chiesa Nuova*. Collana di studi e ricerche della soprintendenza speciale per il polo museale romano 2. Rome: De Luca, 2009.

Crowston, Clare. 'Women, Gender, and Guilds in Early Modern Europe: an Overview of Recent Research'. *International Review of Social History* 53, nr. S16 (2008): 19-44.

Cutler, Lucy Charlotte. 'Virtue and Diligence. Jan Brueghel I and Federico Borromeo'. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 54 (2003): 202-227.

de Borchgrave, Emile. 'Goubau (François)'. In *Biographie nationale*, onder redactie van Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique. Vol. 8. Brussel: Bruylant-Christophe, 1884-1885.

De Groof, Bart. 'De Nazione fiamminga in barok Rome. Een bijdrage tot de geschiedenis van de buitenlandse aanwezigheid te Rome in de 17de eeuw.' Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 1994.

-----'. 'Vlaamse wegen leiden naar Rome. Schets van de Zuidnederlandse kolonie te Rome in de 17e eeuw'. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1987.

De Meester, Jan. 'Gastvrij Antwerpen. Arbeidsmigratie naar het zestiende-eeuwse Antwerpen'. Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2011.

De Mieri, Stefano. 'Wenzel Cobergher tra Napoli e Roma'. *Prospettiva* 146 (2012): 68-87.

de Moor, Geertruida. 'De Antwerpenaar Hendrik Hendriksz. van Etten (1544-1622); een vluchteling die remigreerde'. *Jaarboek Dirk van Eck* (1994): 21-31.

De Poorter, Nora. 'Rubens "onder de wapenen". De Antwerpse schilders als gildebroeders van de kolveniers in de eerste helft van de 17de eeuw'. *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 28 (1988): 232-252.

De Ridder, Corneille-François. 'Over de doodschuld in oude gilden en broederschappen'. *Volkskunde* 23, nr. 1 (1912): 212-218.

-----'. 'Over de doodschuld in oude gilden en broederschappen'. *Volkskunde* 24, nr. 1 (1913): 10-16.

de Ridder-Symoens, Hilde, red. *A History of the University in Europe*. Vol. 2. 4 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Degryse, Karel. 'The Aristocratization of the Antwerp Mercantile Elite (17th-18th Century)'. In *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market*, onder redactie van C. Ledger en L. Noordegraaf. Hollandse Historische Reeks 42: 35-40. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1995.

Dekeyzer, Brigitte, en Anne Margreet W. As-Vijvers, red. *Het van Reynegom-getijdenboek. Schenking della Faille d'Huyse*. Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2005.

Dillis, Emiel. 'La Confrérie des Romanistes'. *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* 70, nr. 4 (1922): 416-488.

Donnet, Fernand. *Les exilés anversois à Cologne (1582-1585)*. Antwerpen: Veuve De Backer, 1899.

----- . *Notice historique sur la chapelle du T.S. Sacrement en l'église cathédrale d'Anvers*. Brugge: Desclée-De Brouwer, 1887.

Dumolyn, Jan. 'Later Medieval and Early Modern Urban Elites. Social Categories and Social Dynamics'. In *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, onder redactie van Maria Asenjo-González. *Urban History* 27: 3-18. Turnhout: Brepols, 2013.

Duverger, Erik. 'Antoon van Dyck dans les inventaires anversois du XVIIIe siècle relatifs à l'art'. *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 39 (1999): 41-49.

Eisenbichler, Konrad, red. *A Companion to Medieval and Early Modern Confraternities*. Brill's Companions to the Christian Tradition 83. Leiden/Boston: Brill, 2019.

Ferrari de Salvo, Gianna. 'Genealogia di Vittorio Algarotti, medico alchimista veronese'. *Verona Medica* 53, nr. 4 (2018): 38-42.

Filipczak, Zirka Zaremba. 'Van Dyck's 'Life of St Rosalie''. *The Burlington Magazine* 131, nr. 1039 (1989): 693-698.

Forni, Giuseppe Gherardo, en Giovanni Battista Pighi, red. *Gli stemmi e le iscrizioni minori dell'Archiginnasio*. 2 vols. Bologna: Compositori, 1964.

Frank-Van Westrienen, Anna. *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1983.

Génard, Pierre. *Anvers à travers les âges*. 2 vols. Brussel: Bruylant-Christophe, 1886.

'Généalogie de la Famille de Bie'. *Bulletin et annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique* 1 (1843): 83-89.

Geudens, Edmond. *Het St Huibrechtsgild en zijne genooten in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen (1500-1821)*. Antwerpen: J. van Wesenbeeck, 1921.

Goetschalckx, Petrus Josephus. *Geschiedenis der Kanunniken van O.L.V. Kapittel te Antwerpen (1585-1700)*. Antwerpen: Voor God en 't Volk, 1929.

Goldstein, Claudia. *Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party*. Visual Culture in Early Modernity. Londen/New York: Routledge, 2016.

Grieten, Stefaan, en Joke Bungeneers, red. *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen. Kunstpatrimonium van het Ancien Régime*. Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen 3. Turnhout: Brepols, 1996.

Gruber, Gerlinde, Michael Odlozil, Pascale Fraiture, Christophe Maggi, en Georg Prast. *Strong Women: Amazons and Persians by Otto van Veen*. Point of View 18. Wenen: Kunsthistorisches Museum, 2017.

Hackett Fischer, David. *The Great Wave. Price Revolutions and the Rhythm of History*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Heesakkers, Christiaan Lambert, en Kees Thomassen. *Voorlopige lijst van alba amicorum uit de Nederlanden voor 1800*. 's-Gravenhage: Koninklijke Bibliotheek, 1986.

Hensen, A.H.L. 'Nederlanders op het eind der zestiende eeuw in de catacombe van Domitilla'. *De Katholiek. Godsdienschtig, geschied- en letterkundig maandschrift* 149 (1916): 410-423.

Hoogewerff, Godefridus Johannes. *De Bentvueghels*. Utrechtse bijdragen tot de kunstgeschiedenis 1. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1952.

-----, 'De Nederlandsche kunstenaars te Rome in de XVIIe eeuw en het conflict met de Academie van St. Lucas'. *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 62, nr. 4 (1926): 117-150.

-----, 'Henricus Corvinus (Hendrik de Raeff van Delft)'. *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* 2 (1936): 91-109.

-----, *Nederlandsche schilders in Italië in de XVIe eeuw. De geschiedenis van het Romanisme*. Utrecht: Oosthoek, 1912.

Jaffé, Michael. *Rubens and Italy*. Ithaca: Cornell University Press, 1977.

Jakumeit-Pietschmann, Caprice. *Künstlerkonkurrenz in Antwerpen zu Beginn des 17. Jahrhunderts: Janssen, Jordaens & Rubens*. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2010.

Jonckheere, Koenraad. *Adriaen Thomasz. Key (c. 1545 - c. 1589). Portrait of a Calvinist Painter*. Pictura Nova 14, onder redactie van Hans Vlieghe en Katlijne Van der Stighelen. Turnhout: Brepols, 2007.

Kolman, Rudolf Jan. 'De pelgrims van Jeruzalem te Kampen (ca. 1450-1580)'. *Kamper Almanak* (1987): 155-214.

Koslow, Susan. *Frans Snyders. Stilleven- en dierenschilder, 1579-1657*. Antwerpen: Mercatorfonds, 1995.

Kuipers, Jan. *De Beeldenstorm. Van oproer tot opstand in de Nederlanden*. Zutphen: Walburg, 2015.

Kuys, Jan. *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Hilversum: Verloren, 2014.

Lampo, Jan. *Barokke stad. Antwerpen in de zilveren eeuw (1588-1713)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

Le Goff, Jacques. 'Tentative de conclusions'. In *Les élites urbaines au Moyen Âge*, onder redactie van Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. Parijs: Éditions de la Sorbonne, 1997.

Lefèvre, Joseph. 'Wouwere, (Jean van den)'. In *Biographie nationale*, onder redactie van Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts. Vol. 27. Brussel: Émile Bruylant, 1938.

Lichtert, Katrien. 'New Perspectives on Pieter Bruegel the Elder's Journey to Italy (c. 1552-1554/1555)'. *Oud-Holland* 128, nr. 1 (2015): 39-54.

Marnef, Guido. 'An experiment of social equality. The case of the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)'. In *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, onder redactie van Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs, Wouter Ryckbosch, Tim Soens en Peter Stabel, *Studies in European Urban History* 50: 183-197. Turnhout: Brepols, 2020.

-----'. *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*. Amsterdam/Antwerpen: Meulenhoff/Kritak, 1996.

-----'. 'The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)'. In *Des villes en révolte. Les 'Républiques urbaines' aux Pays-Bas et en France pendant*

la deuxième moitié du XVIIe siècle, onder redactie van Monique Weis, *Studies in European Urban History* 23: 25-33. Turnhout: Brepols, 2010.

Morford, Mark. *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius*. Princeton: Princeton University Press, 1991.

Müller Hofstede, Justus. 'Abraham Janssens. Zur Problematik des flämischen Caravaggismus'. *Jahrbuch der Berliner Museen* 13 (1971): 208-303.

Nelles, Paul, en Rosa Salzberg, red. *Connected Mobilities in the Early Modern World. The Practice and Experience of Movement*. *Connected Histories in the Early Modern World* 7. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.

Paolini, Cecilia. 'Pieter Paul Rubens a Roma tra S. Croce in Gerusalemme e S. Maria in Vallicella. Il rapporto con il cardinal Cesare Baronio'. *Storia dell'Arte* 141, nr. 41 (2015): 43-52.

Pérez Preciado, José Juan. 'Rubens' Apostelgruppe. Die Lerma-Serie im Prado in Madrid'. In *Credo. Meisterwerke der Glaubenskunst*, onder redactie van Alexandra Dern en Ursula Härting: 40-47. Mettingen: Forum der Draiflessen Collection, 2010.

Prevenier, Walter, red. *Prinsen en poorters*. Antwerpen: Mercatorfonds, 1998.

Rooses, Max. *Rubens' leven en werken*. Amsterdam/Antwerpen/Gent: Elsevier/De Nederlandse Boekhandel, 1903.

Rubens, Maggy. 'De Antwerpse schepenen in het begin der zeventiende eeuw (1610-1615). Een bijdrage tot de kennis van hun familiale en sociale toestand en van hun loopbaan in de stedelijke magistratuur'. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1963.

Sammut, Adam. 'With a little help from his friends. Rubens and the acquisition of Caravaggio's Rosary Madonna for the Dominican church in Antwerp'. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 70, nr. 1 (2020): 118-159.

Schneider, Wolfgang. *Peregrinatio Hierosolymitana. Studien zum spätmittelalterlichen Jerusalembräutertum und zu den aus der Heiligenlandfahrt hervorgegangenen Jerusalembruderschaften*. Münster: Freie Universität Berlin, 1982.

Smith, John. *A Catalogue Raisonné of the Works of the Most Eminent Dutch, Flemish, and French Painters*. 9 vols. Londen: Smith and Son, 1830.

Solinas, Francesco. 'Cassiano dal Pozzo (1588-1657): il ritratto di Jan van den Hoecke e l'orazione di Carlo Dati'. *Bolletino d'arte* 92 (1995): 141-153.

Staes, Jozef. *Antwerpsche reizigers van de vroegste tijden tot op heden*. Antwerpen: Lodewijk Janssens, 1884.

Stols, Eddy. *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld, 1598-1648*. 2 vols. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België 70. Brussel: Paleis der Academiën, 1971.

Strohm, Reinhard. 'Muzikaal en artistiek beschermheerschap in het Brugse gilde van den Drooghen Boome'. *Biekorf* 83 (1983): 1-18.

Timmermans, Bert. 'Barokke vroomheid en familiaal prestige. Beeldvorming, mecenaat en het commemoratieve monument in het zeventiende-eeuwse Antwerpen'. *De Zeventiende Eeuw* 16 (2000): 89-99.

-----'. 'Een elite als actor binnen een zeventiende-eeuwse kunstwereld. Uitbouw en patronen in patronage(netwerken) in de Antwerpse Nazomer'. In *Sponsors of the Past. Flemish Art and Patronage 1550-1700*, onder redactie van Hans Vlieghe en Katlijne Van der Stighelen: 203-227. Turnhout: Brepols, 2005.

-----'. 'Een elite in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Het milieu van de wethouders (1585-1699) en de stedelijke samenleving in een periode van transformatie'. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1998.

-----'. "Networkers and Mediators in the 17th century Antwerp Art World: The Impact of Collectors-connoisseurs on Artistic Processes of Transmission and Selection". In *Luxury in the Low Countries. Miscellaneous Reflections on Netherlandish Material Culture, 1500 to the Present*, onder redactie van Rengenier C. Rittersma: 109-133. Brussel: Faro, 2010.

-----'. *Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstwereld*. Studies stadsgeschiedenis 3. Amsterdam: Aksant, 2008.

Todts, Herwig. 'Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen'. *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 31, nr. 2 (1993): 41-80.

Trevor-Roper, Hugh Redwald. 'The General Crisis of the 17th Century'. *Past & Present* 16 (1959): 31-64.

Trio, Paul. *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen*. Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde 16. Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, 1990.

-----, 'La position des autorités ecclésiastiques et civiles envers les confréries aux Pays-Bas'. In *Les confréries religieuses et la norme Xlle - début XIXe siècle*, onder redactie van Jean-Marie Cauchies: 41-53. Brussel: FUSL, 2003.

-----, en Arnoldus Johannes Alfonsus Bijsterveld, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006): 1-46.

Van Bruaene, Anne-Laure, Koenraad Jonckheere, en Ruben Suykerbuyk, 'Introduction. Beeldenstorm: Iconoclasm in the Sixteenth-Century Low Countries'. *The Low Countries Historical Review* 131, nr. 1 (2016): 3-14.

van Campen, Johannes Wilhelmus Canisius. 'De Utrechtse Jeruzalembroederschap'. *Jaarboek van Oud-Utrecht* 12 (1935): 52-89.

van de Schoor, Henk. 'Bentvueghel Signatures in Santa Costanza in Rome'. *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 38 (1976): 77-86.

van den Branden, Frans Jozef Peter. *Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool*. Antwerpen: Buschmann, 1883.

Van den Hoven van Genderen, Bram, en Paul Trio. 'Old Stories and New Themes. An Overview of the Historiography of Confraternities in the Low Countries from the Thirteenth to the Sixteenth Centuries'. In *Religious and Laity in Western Europe, 1000-1400. Interaction, Negotiation, and Power*, onder redactie van Emilia Jamroziak en Janet E. Burton: 357-384. Turnhout: Brepols, 2007.

Van der Stighelen, Katlijne, en Hans Vlieghe. *Portraits*. Vol. 3. 4 vols. Corpus Rubenianum Ludwig Burchard 19. Turnhout: Brepols, 2021.

Van der Stock, Jan. 'Onbekende documenten uit het familiearchief van Rubens' In *Rubens and his World*, onder redactie van Arnout Balis: 129-134. Antwerpen: Het Gulden Cabinet, 1985.

Van Dorpe, Betty. *Het Archief van de Sint-Joriskerk te Antwerpen*. Antwerpen: s.n., 2003.

-----, *Sint-Jorisparochie Antwerpen. Inventaris van het archief*. Antwerpen: s.n., 1999.

van Herwaarden, Jan, red. *Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela*. Turnhout: Brepols, 1985.

van Hooff, Ted. 'De Goudse familie Van Reynegom. In de zestiende eeuw'. *Tidings van Die Goude* (2001): 63-66.

Van Passen, Anne-Marie. 'Contatti medico-sanitari tra l'Italia ed Anversa nel cinquecento e nel seicento'. In *Langue, dialecte, littérature. Etudes romanes à la mémoire de Hugo Plomteux*, onder redactie van Christian Angelet en Ludo Melis. Symbolae Facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis A12: 141-157. Leuven: Leuven University Press, 1983.

Van Puyvelde, Leo. *La peinture flamande à Rome*. Brussel: Librairie encyclopédique, 1950.

Vander Auwera, Joost. 'All in the Family. Abraham Janssen (1571/75-1632) and His Relations in the Antwerp Art Trade'. In *Art Auctions and Dealers. The Dissemination of Netherlandish Art during the Ancien Régime*, onder redactie van Dries Lyna, Filip Vermeyleen, en Hans Vlieghe. *Studies in European Urban History (1100-1800)* 20: 23-41. Turnhout: Brepols, 2009.

-----'. 'Conservatieve tendensen in de contrareformatorische kunst. Het geval Abraham Janssen'. *De Zeventiende Eeuw* 5, nr. 1 (1989): 32-42.

-----'. 'Sebastiaen Vrancx (1573-1647) en zijn samenwerking met Jan I Brueghel (1568-1625)'. *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 21 (1981): 135-152.

-----'. 'Sebastiaen Vrancx' "Crossing of the Red Sea". *Art Bulletin of Victoria* 30 (1989): 4-17.

Viaene, Antoon. 'De Veronike als pelgrimsteken van de Romevaarders'. *Biekorf* 72 (1971): 129-137.

Visschers, Peter Jozef. *Historiesche verscheidenheden, herinneringen en aenteekeningen*. Antwerpen: P.E. Janssens, 1858.

Vlieghe, Hans. 'Enkele aantekeningen betreffende Florent Le Comte's relaas over de reis van Gerard Seghers naar Italië en Spanje'. *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 15, nr. 3-4 (1963): 211-214.

-----'. 'Nicht Jan Boeckhorst, sondern Jan van den Hoecke'. *Westfalen* 68 (1990): 166-183.

----- . *Portraits*. Vol. 2. 4 vols. Corpus Rubenianum Ludwig Burchard 19. Londen: Harvey Miller Publishers, 1987.

----- . *Saints*. 2 vols. Corpus Rubenianum Ludwig Burchard 8. Brussel: Arcade, 1972.

von Ranke, Leopold. *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535*. 2 vols. Leipzig/Berlijn: Georg Reimer, 1824.

Walschap, Lena. 'In Vino Veritas. Klimatologische en socio-economische verklaringen voor de neergang van de Leuvense wijnteelt'. *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 17, nr. 3 (2020): 37-73.

Weller, Dennis P. 'Peter Paul Rubens and Frans Snyders. The Business of Collaboration'. In *Essays for the Exhibition Catalogue: Rubens. Inspired by Italy and Established in Antwerp*, onder redactie van Toshiharu Nakamura: 21-35. Tokyo: The Mainichi Newspapers, 2013.

Werche, Bettina. 'Die Zusammenarbeit von Jan Brueghel d. Ä. und Hendrick van Balen'. In *Pieter Breughel der Jüngere, Jan Brueghel der Ältere. Flämische Malerei um 1600: Tradition und Fortschritt*, onder redactie van Klaus Ertz en Christa Nitze-Ertz: 67-74. Lingen: Luca, 1997.

----- . *Hendrick van Balen (1575-1632). Ein Antwerpener Kabinetbildmaler der Rubenszeit*. 2 vols. Pictura Nova 7. Turnhout: Brepols, 2004.

Wouters, Alphonse. 'Marselaer, Adrien de'. In *Biographie nationale*, onder redactie van Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts. Vol. 13. Brussel: Émile Bruylant, 1894-1895.

TENTOONSTELLINGSCATALOGI

ANTWERPEN 1993

Van der Stock, Jan, red. *Antwerpen. Verhaal van een metropool: 16de-17de eeuw*. tent. cat., Antwerpen, Hessenhuis. Gent: Snoeck-Ducaju, 1993.

ANTWERPEN 2004

Lohse Belkin, Kristin, en Fiona Healy, red. *A House of Art. Rubens as Collector*. tent. cat., Antwerpen, Rubenshuis. Schoten: BAI, 2004.

ANTWERPEN 2014

van Beneden, Ben, red. *Rubens privé. De meester portretteert zijn familie.* tent. cat., Antwerpen, Rubenshuis. Antwerpen: Rubenshuis, 2015.

ANTWERPEN 2019

Gerszi, Teréz, en Louisa Wood Ruby, red. *Jan Brueghel. A Magnificent Draughtsman.* tent. cat., Antwerpen, Snijders- en Rockoxhuis. Kontich: BAI, 2019.

ANTWERPEN / AMSTERDAM 1999

Depauw, Carl, en Ger Luijten, red. *Antoon van Dyck en de prentkunst.* tent. cat., Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/ Amsterdam, Rijksmuseum. Antwerpen: Antwerpen Open, 1999.

ANTWERPEN / QUEBEC 2004

Van Hout, Nico, red. *Copyright Rubens. Rubens en de grafiek.* tent. cat., Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten/ Quebec, Musée National des Beaux-Arts du Québec. Gent/ Amsterdam: Ludion, 2004.

BRUGGE 2006

Koldewij, Jos, red. *Geloof en Geluk. Sieraad en Devotie in Middeleeuws Vlaanderen.* tent. cat., Brugge, Brugge-museum Gruuthuse. Arnhem: Terra Lannoo, 2006.

BRUSSEL 1991

Van der Stock, Jan, red. *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij (1477-1787).* tent. cat., Brussel, Galerij van het Gemeentekrediet. Brussel: Gemeentekrediet, 1991.

BRUSSEL 2007

Vander Auwera, Joost, en Sabine van Sprang, red. *Rubens. Een genie aan het werk.* tent. cat., Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Tiel: Terra Lannoo, 2007.

LOS ANGELES / DEN HAAG 2006

Woollett, Anne T., en Ariane van Suchtelen, red. *Rubens and Brueghel. A Working Friendship.* tent. cat., Los Angeles, J. Paul Getty Museum/ Den Haag, Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Mauritshuis. Zwolle: Waanders, 2006.

ROME 2000

Solinas, Francesco, red. *I segreti di un collezionista. Le straordinarie raccolte di Cassiano dal Pozzo 1588-1657.* tent. cat., Rome, Galleria Borghese. Rome: De Luca, 2000.

SAN FRANCISCO / TORONTO 2019

Suda, Alexandra, en Kirk Nickel, red. *Early Rubens*. tent. cat., San Francisco, Fine Arts Museum/Toronto, Art Gallery of Ontario. Toronto: Art Gallery of Ontario, 2019.

UTRECHT 2023

Helmus, Liesbeth M. *De Bentvueghels. Een berucht kunstgenootschap in Rome, 1620-1720*. tent. cat., Utrecht, Centraal Museum. Amsterdam: Spectrum, 2023.

VALENCIENNES 2011

Delvingt, Anne, red. *Gérard Seghers, 1591-1651. Un peintre flamand entre Maniérisme et Caravagisme*. tent. cat., Valenciennes, Musée des Beaux-Arts. Valenciennes: Illustria Librairie des Musées, 2011.

WEBSITES

'Abraham Janssens', *RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis*, 7 juli 2023, <https://rkd.nl/explore/artists/41922>.

Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, 'Ecartico. Linking cultural industries in the early modern Low Countries, ca. 1475-ca. 1725', *Virtueel Onderzoekslaboratorium voor de Gouden Eeuw*, 2023, <https://www.vondel.humanities.uva.nl/ecartico/>.

Depoorter, Matthias, 'Joannes Fijt', *Barok in de Zuidelijke Nederlanden*, laatste toegang op 16 augustus 2023, <https://barokinvlaanderen.vlaamsekunstcollectie.be/nl/kunstenaar/joannes-fijt>.

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 'Heilige Paulus apostel', *BALaT. Belgian Art Links and Tools*, laatste toegang op 9 mei 2023, <https://balat.kikirpa.be/object/84295>.

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 'Heilige Petrus apostel', *BALaT. Belgian Art Links and Tools*, laatste toegang op 9 mei 2023, <https://balat.kikirpa.be/object/84297>.

'Project Cornelia', *Cornelia*, 2022, <https://projectcornelia.be/>.

BIJLAGEN

Chronologisch overzicht van alle leden vermeld door het magistraatsboek, telkens voorzien van basale biografische informatie en data aangaande hun lidmaatschap voor zover dat voor iedere persoon bekend is. Hun (primaire) beroepscategorieën werden bepaald op basis van de rekeningen.

Naam	Geboortedatum	Geboortestad	Intrede	Deken of consul	Sterfdatum	Beroepscat.
Jacob van Geel	-	-	1574		-	clericus
Petrus Wouters	-	-	1574		-	clericus
Gillis Vermeulen	-	-	1574		-	-
Elias de Bie	-	Delft	1574	1574 / 1575 / 1576	13/08/1626	ambt. stad
Peeter van Hulsthout	-	-	1574		-	clericus
Jan Roosen	-	-	1574		1575 of 1576	clericus
Mattheus Vermasen	-	-	1574	1577 / 1578 / 1579	16/04/1603	clericus
Gillis Carpentier	-	-	1574		-	-
Joannes Compostelle	-	-	1574		-	-
Petrus Boucquart	-	-	1574		-	-
Christiaen de Monte	-	-	1574		-	-

Arnoult Pauwels	-	-	1574		-	-
Pauwels Cups	-	-	(1574)		-	-
Dominicus Brant	-	-	1574		-	<i>knaap</i>
Steven van Breusegem	-	-	1575		-	clericus
Paulus Procelms	-	-	1575		-	clericus
Frans Stelcius	-	-	1575		-	-
Gillis Stelcius	-	-	1575		-	ambacht
Balthasar Witstadt	1523 of 1524	Antwerpen	1575		-	handelaar
Jan Block	-	-	1575		-	-
Pauwels Cuypers	-	-	1577		1579	-
Niclaes de Loos	-	-	1589		-	clericus
Jan van den Kieboom	-	-	1589	1592	28/01/1609	ambt. stad
Cornelis Hoeck	-	-	1589	1590 / 1591	02/08/1622	-
Guilliam van den Broecke	-	-	1589	1595	-	-
Loys de Heuldre	-	-	1589		-	-

Jacob van Hove	-	-	1589		-	ambacht
Jacob Gentius	ca. 1542-1544	-	1590		1591 of 1592	jurist
Guilliam de Campo	-	-	1590	1596	-	clericus
Gerard Cranemeester	-	-	1590	(1603)	1602 of 1603	-
Niclaes de Villers	-	-	1590	1607	-	-
Steven Hercules	-	-	1590		-	ambacht
Gaspar van Holvelt	-	-	1590		-	kunstenaar
Andries van Breusegem	ca. 1552-1554	Antwerpen	1591	1594	1614	wethouder I
Jan Boghe	1555	Brussel	1591	1593	13/01/1609	ambt. stad
Nicolaas de Meyere	1547	Antwerpen	1591	1604	1617	wethouder I
Tiburzio Corradini	1553	Chianciano	1591		1616	militair
Ascanio Corradini	-	Chianciano	1591		1626	militair
Giovanni Vincenzo Fossa	-	Cremona	1591	1598	1606	handelaar
Antoon van Berchem	1561	Antwerpen	1592	1599	1622	wethouder I
Cornelis Schoyte	-	-	1592		-	<i>aristocraat</i>

Jan Mannaert	-	-	1592		06/03/1619	-
Hendrik II van Etten	1544	Antwerpen	1593	1597	1622	wethouder I
Cornelis van Mansdale	-	-	1593		-	ambt. vorst
Artus de Rasieres	1563	Antwerpen	1593	1605	1609	ambacht
Adriaen van Marselaer	ca. 1544-1546	Antwerpen	1594		1617	wethouder I
Balthasar I de Smit	1560	Antwerpen	1594		1617	wethouder I
Jan van Stembor	1566	Antwerpen	1597	1601	1626	wethouder I
Hendrik de Moy	1534	Herentals	1597	1600	vóór 21/01/1610	ambt. stad
Peeter Gerardi	1564	-	1597	1602 / 1603	1633	militair
Aegidius de Herycourt	-	-	1597		-	-
[voornaam] Bourrech	-	-	1597		-	-
Otto van Veen	1556	Leiden	1597	1606	06/05/1629	kunstenaar
Goswin Batson	-	Antwerpen	1598		07/03/1606	clericus
Willem van Bergen	1551	Antwerpen	1598		28/04/1609	clericus
Adriaen Jodoci	-	-	1598		1616 of 1617	clericus

Jan Brueghel	1568	Brussel	1599	1609	13/01/1625	kunstenaar
Cornelis Schut	-	-	1599	1610	1636	ambacht
Gillis van den Houte	-	-	1603	1608	1614	ambt. vorst
Jacques Happaert	-	-	1605	1611	1631	<i>aristocraat</i>
Wenzel Coebergher	1557	Antwerpen	(1605)		23/11/1634	kunstenaar
Hendrick van Balen	1575	Antwerpen	1605	1613	17/07/1632	kunstenaar
Emanuel Filips Trognesium	-	Antwerpen	1608	1612	05/01/1614	clericus
Filips Rubens	27/04/1574	Siegen	1608		28/08/1611	ambt. stad
Peter Paul Rubens	28/06/1577	Siegen	1609	1614	30/05/1640	kunstenaar
Michiel Jacobsus	-	-	1609		-	<i>knaap</i>
Sebastiaen Vrancx	22/01/1573	Antwerpen	1610	1617	19/05/1647	kunstenaar
Abraham Janssens	1573-1575	Antwerpen of Luik	1610		1632	kunstenaar
Cornelis de Witte	-	Antwerpen	1612	1616	10/06/1624	clericus
Dionysius Leermans	-	Antwerpen	1612	1615	10/05/1645	clericus
Johannes Hemelarius	ca. 1570-1580	Den Haag	1612	1623	08/11/1655	clericus

Louis Clarisse	-	Antwerpen	1612	1622	1631	wethouder II
Jan van den Wouwere	1576	Antwerpen	1613	1619	1636	wethouder II
Michiel Boot	1566	Breda	1614	1618	15/07/1619	wethouder I
Peter Pascal de Deckere	1585	-	1614	1624 / 1651	1666 of 1667	<i>aristocraat</i>
Zeger van Hontsum	vóór 1580	Antwerpen	1615	1625	19/01/1643	clericus
Paulus van Halmaele	1562	Bergen-op-Zoom	1615	1620	1648	wethouder I
Ferdinand Helman	1557 of 1558	Antwerpen	1615		01/08/1617	wethouder I
Sebastiaan Daems	-	Antwerpen	1615	1626	26/10/1652	ambt. vorst
Francesco de Robiano	-	-	1616	1621	-	handelaar
Cornelis van Reynegom	08/08/1581	Naaldwijk	1617		27/07/1636	clericus
Rogier Clarisse	1593	Antwerpen	1618	1629	16/11/1636	wethouder II
Frans Snijders	11/11/1579	Antwerpen	1619	1628	19/08/1657	kunstenaar
Charles de Tassis	1591	Antwerpen	1620	1631	1637	wethouder II
Alexander Goubau	ged. 17/06/1598	Antwerpen	1621	1633 / 1660	1668	wethouder II
Helman Cobbe	-	Antwerpen	1622	1627	1638	handelaar

Martinus Luntsenius	-	-	1623		1637	clericus
Peter Scholiers	1582 of 1583	Antwerpen	1623	1634	1635	wethouder I
Gregorius Max. Happaert	-	-	1625	1640	12/05/1652	clericus
Willem Despommereaux	1584	Antwerpen	1625	1632 / 1661	1668	wethouder I
Bernard van Eyewerve	-	-	1626	1630	05/02/1632	handelaar
Nicolaas de Respaigne	-	Antwerpen	1629	1635	24/11/1647	handelaar
Guilliam de Calvart	1575	Antwerpen	1631	1636	22/07/1643	wethouder II
Gerard Seghers	ged. 17/03/1591	Antwerpen	1631	1637	18/03/1651	kunstenaar
Hendrik Walravens	1595	Sint-Pieters-Leeuw	1633	1639	29/12/1649	clericus
Louis Doncker	-	-	1633	1638	-	-
Guillielmo van Schuijt	-	-	1636		1649 of 1650	-
Jan Maria Charles	1601	Antwerpen	1636	1641 / 1662	1669	wethouder II
Hendrick van der Goes	-	-	1636	(1641)	22/12/1640	handelaar
Willem Lancelots	-	-	1637		1637 of 1638	-
Paschier F. van der Cruyce	10/04/1609	Antwerpen	1638	1642 / 1663	30/08/1678	wethouder II

Lucas Lancelots	ged. 05/08/1609	Antwerpen	1638	1643	1660 (?)	jurist
Albert Rubens	ged. 05/06/1614	Antwerpen	1640	1646	01/10/1657	ambt. vorst
Frans Goubau	ged. 04/10/1611	Antwerpen	1641	1643 / 1644	01/10/1647	ambt. vorst
Alvise Dubois	1582 of 1583	Antwerpen	1642	1645	15/01/1651	handelaar
Richard Wake	ged. 28/09/1607	Antwerpen	1642	1647	1663 of 1664	clericus
Arnold Lunden	1595	Antwerpen	1645		1656	ambt. vorst
Jacomo II van Eycke	ca. 1620	Antwerpen	1647	1648 of 1649 / 1664	27/10/1679	wethouder II
Jan van den Hoecke	ged. 04/08/1611	Antwerpen	1648	1650	1651	kunstenaar
Joannes Fijt	ged. 15/03/1611	Antwerpen	1650	1652	11/09/1661	kunstenaar
Gerbrand II Frederickx	1623	Antwerpen	1650	1653 / 1665 / 1681	06/10/1691	wethouder II
Jan del Plano	1622	Antwerpen	1651	1656	1661	wethouder II
Giovanni Francesco Carena	-	-	1651	1654 / 1666	02/04/1691	<i>aristocraat</i>
Abraham Meys	-	-	1652	1655	16/07/1664	clericus
Gaspar II Charles	-	-	1653	1657	1691	<i>aristocraat</i>
Joannes Knudden	-	-	1653	1658 / 1667	1693	-

Balthasar de Cordes	1622	Antwerpen	1654	1659 / 1668	12/11/1674	wethouder II
Justo Paulo Bolgaro	-	-	1654		-	-
Alexander Filips della Faille	-	-	1664	1669	1698	<i>aristocraat</i>
Jacobus III Roelants	-	-	1664	1670	-	<i>aristocraat</i>
Ignatio Carena	-	-	1666	1671	10/02/1712	ambt. vorst
Jan de La Flie	1633	Antwerpen	1667	1673	18/07/1692	wethouder I
Dionysius II Potteau	-	-	1667	1672	1693	ambt. vorst
Paschier I. van der Cruyce	03/09/1643	Antwerpen	1668	1674	13/08/1713	wethouder II
Lancelot Frans de Cordes	1642-1646	-	1668	1675	06/02/1725	<i>aristocraat</i>
Joannes Jacomo de Cachiopin	-	-	1668	1676	1679	<i>aristocraat</i>
Jan Frans Goubau	24/05/1646	Antwerpen	1668	1677	1683	<i>aristocraat</i>
Hieronymus Brugmans	-	-	1669	1678	24/06/1700	clericus
Joannes Gansacker	-	-	1669		-	-
Joannes Battista Morisses	-	-	1671	1679	05/03/1710	-
Jan van Woonsel	1638-1640	Antwerpen	1672	1680	1716	wethouder I

Te midden van diepe confessionele onrust in de Nederlanden werd in het Antwerpen van 1572 een katholieke broederschap onder bescherming van Petrus en Paulus in het leven geroepen. Haar leden noemden zichzelf *romanisten* naar de stad waarnaartoe iedereen van hen voordien een reis had ondernomen. Individuen van vrij verschillende komaf en levenswandel sloten zich gedurende meer dan een eeuw aan - tot hun temporele ontbinding in 1681. Een aartsbisschop woonde zo dezelfde activiteiten bij als een internationaal bekende zijdehandelaar, wethouders van de Scheldestad én een lokale pasteibakker. Hun aanwezigheid werd binnen het historisch onderzoek evenwel overvleugeld door één bijzondere categorie van confraters: kunstenaars. Tussen 1597 en 1660 waren elf vermaarde schilders actief betrokken in het doen en laten van hun zogenaamde *confraterniteit vande Romeijnen*. Otto van Veen, een maniëristische schilder van monumentale altaarstukken was de eerste die aansloot. Joannes Fijt, een animalier wiens jachtaferelen vandaag menig museummuur sieren, was de laatste. Het lidmaatschap werd tot nog toe omschreven als middel om professionele activiteiten te stimuleren en dus mecenasen binnen te halen, zonder die these sterk te onderbouwen. Deze thesis zal van daaruit vertrekken om te onderzoeken hoe het romanist-zijn van kunstenaars echt gekarakteriseerd moet worden. Zodoende levert het een sociohistorische contributie aan het onderzoek naar al deze meesters binnen een bredere geschiedenis van devotionele corporaties *an sich*.

Geprecedeerd door een cruciale algemene beschouwing over de broederschap als geheel schetst deze thesis dus het verhaal van de kunstenaars-romanisten. Door middel van een zeer secure analyse van twee bronnen nagelaten door de confraters, wordt hier vooreerst een beeld gereconstrueerd van hun geschiedenis, samenstelling en activiteiten binnen de broederschap. Dat rekeningenboek en die bundel met ledenregisters, statuten en andere paperassen openen bovendien de deur voor een prosopografische benadering van zowel de hele corporatie als de kunstenaars uit het gezelschap. Een comparatieve analyse van bepaalde observaties brengen het antwoord op de vooropgestelde onderzoeksvraag al binnen handbereik. Met betrekking tot hypothetisch mecenaat door de confraters is daarenboven een vakoverschrijdende aanpak die kunstobjecten introduceert in de historische onderzoeksmethode, opportuun.

Uit het onderzoek komt naar voren dat het profiel van schilderende romanisten grotendeels aansloot bij dat van een doorsnee romanist. Wanneer ze toetraden, waren het inderdaad vaak mannen van rang en stand, iets wat al gecultiveerd werd tijdens hun Romereis en culmineerde na thuiskomst. Als leden en leiders van de broederschap handelden ze niet buiten het gewone, maar sommigen leken als deken toch collega's te bevoordelen bij het werven van nieuw bloed. Met de voorhanden informatie kan niet bepaald worden of schilders lid werden vanuit lucratieve overwegingen. Alleszins kunnen geen stukken met zekerheid in verband worden gebracht met mecenaat dat ontstond door directe contacten binnen de broederschap.